

Suvremeni fenomeni brisanja pamćenja na primjeru memorijalne plastike iz razdoblja socijalizma u gradu Zagrebu

Starčević, Tena

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:913544>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-13**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

SUVREMENI FENOMENI BRISANJA PAMĆENJA NA PRIMJERU
MEMORIJALNE PLASTIKE IZ RAZDOBLJA SOCIJALIZMA U GRADU
ZAGREBU

Tena Starčević

Mentorica: dr.sc. Jasna Galjer, redovita profesorica

Komentor: dr.sc. Marko Špikić, redoviti profesor

Zagreb, 2021.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

SUVREMENI FENOMENI BRISANJA PAMĆENJA NA PRIMJERU MEMORIJALNE PLASTIKE IZ RAZDOBLJA SOCIJALIZMA U GRADU ZAGREBU

Contemporary Phenomena of Condemnation of Memory Exemplified by
Socialist Memorial Sculpture in the City of Zagreb

Tena Starčević

SAŽETAK

Diplomski rad rezultat je istraživanja problematike memorijalne plastike iz razdoblja socijalizma u javnom prostoru grada Zagreba. Rad obuhvaća teorijska polazišta kulture i politika pamćenja koje su utjecale na rekonstrukciju zagrebačkog kulturnog krajolika nakon 90-ih godina prošlog stoljeća. U razdoblju socijalizma nastaje golem korpus spomenika posvećenim Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB) među kojima su spomen-poprsja koja prikazuju žene kao političke subjekte, no promjenom političkom poretka brojni su se spomenici našli na udaru revizije povijesti. Cilj diplomskog rada je predstaviti fenomene brisanja pamćenja na izdvojenim primjerima spomenika iz grada Zagreba te razmotriti moguće strategije za uspostavljanje dijaloga s neželjenom baštinom.

Ključne riječi: spomenik, memorijalna plastika, kultura pamćenja, suvremeni fenomeni
brisanja pamćenja, javni prostor, politike pamćenja

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 71 stranicu, 26 slikovnih priloga i 2 mape. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Mentorica: dr. sc. Jasna Galjer, redovita profesorica, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Komentor: dr. sc. Marko Špikić, redoviti profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr. sc. Jasna Galjer, redovita profesorica, Filozofski fakultet

dr. sc. Zlatko Jurić, redoviti profesor, Filozofski fakultet

dr. sc. Marko Špikić, redoviti profesor, Filozofski fakultet

Datum prijave rada: 23. siječnja 2019.

Datum predaje rada: 2. lipnja 2021.

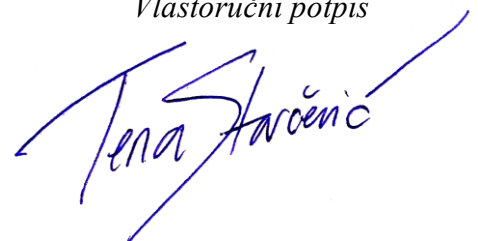
Datum obrane rada: 11. lipnja 2021.

Ocjena: odličan (5)

Ja, Tena Starčević, diplomantica na Istraživačkom smjeru – modul Moderna i suvremena umjetnost diplomskog studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Suvremeni fenomeni brisanja pamćenja na primjeru memorijalne plastike iz razdoblja socijalizma u gradu Zagrebu“ rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije izravno preuzet iz navedene literature ili napisan na nedozvoljen način te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 2. lipnja, 2021.

Vlastoručni potpis

Handwritten signature of Tena Starčević in blue ink, written in a cursive style.

Zahvale

Ovim putem želim zahvaliti svima koji su mi na bilo koji način pomogli na putu do završetka diplomskog studija.

Za početak zahvaljujem mentorici dr. sc. Jasni Galjer i komentoru dr. sc Marku Špikiću na podršci i pomoći prilikom izrade diplomskog rada.

Zahvaljujem dr. sc. Sanji Horvatinčić, poslijedoktorandici na Institutu za povijest umjetnosti u Zagrebu, na razgovorima i savjetima koji su me potaknuli na daljnji rad i promišljanje ove teme.

Zahvaljujem muzejskoj savjetnici, mr. sc. Snježani Pavičić, iz Hrvatskog povijesnog muzeja na izuzetnom angažmanu prilikom ustupanja arhivske građe i relevantne literature.

Zahvaljujem prijatelju, profesoru geografije Miroslavu Uremoviću, na posudbi velikog broja knjiga i publikacija korištenih prilikom izrade diplomskog rada.

Zahvaljujem profesorici Ani Čizmić Grbić, asistentici na Odsjeku za muzikologiju na Muzičkoj akademiji Sveučilišta u Zagrebu na brojnim razgovorima te hvalevrijednim savjetima za organizaciju pisanja diplomskog rada.

Hvala Dori Starčević na lekturi diplomskog rada, kolegi Vedranu Bratušeku na prijevodu na engleski jezik te Ottu pl. Kušecu na grafičkom oblikovanju i izradi mapa te velike pomoći pružane prilikom terenskog istraživanja.

Želim zahvaliti i svima koji su čitavo vrijeme velika podrška i motivacija. Hvala mom partneru Leu Budinskom, prijateljicama Veroniki Leš, Hani Zrnčić Dim, Andrei Šrut, kolegici i prijateljici Maji Flajsig, prijateljima Ottu pl. Kušecu i Goranu Egiću te sestri Dori Starčević.

Za kraj, ovaj rad posvećujem svojim roditeljima Leonidi Starčević Vrčak i Krešimiru Starčeviću koji se čitavog života trude usaditi životne vrijednosti meni, mojim sestrama i mojoj braći te vlastitim primjerom pokazati značaj obrazovanja i neprestanog rada na sebi. Bez vaše cjeloživotne podrške ništa ne bi bilo moguće. Hvala mojoj baki, Branki Vrčak, koja je vječni uzor i podrška. Zahvaljujem i čitavoj užoj i široj obitelji koja se raduje svakom mom uspjehu te pokazuje interes za sva područja mog djelovanja.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Spomenici NOB-a u gradu Zagrebu.....	5
2.1. Politički i ideološki okvir za podizanje spomenika.....	5
2.2. „Od soc-realizma do apstrakcije“ – umjetnički kontekst baštine NOB spomenika	8
3. Memorijalna plastika i javni prostor u Zagrebu.....	15
3.1. Kultura pamćenja u javnom prostoru	16
3.2. Reprerentacija žena u javnom prostoru grada Zagreba.....	18
3.3. Rekonstrukcija identiteta grada.....	23
4. Fenomeni brisanja pamćenja u gradu Zagrebu	26
4.1. Uklanjanje spomenika	26
4.2. Premještanje spomenika	30
4.3. Prenamjena spomenika.....	33
4.4. Uništavanje spomenika.....	34
5. Uspostavljanje dijaloga s neželjenom baštinom	37
5.1. Akcije organiziranih kolektiva.....	37
5.2. Urbane intervencije suvremenih umjetnika_ica.....	39
6. Zaključak	42
7. Literatura	44
8. Popis slikovnih priloga	51

1. Uvod

Zagreb je grad višestoljetne i slojevite povijesti koji se tijekom XX. stoljeća razvio u vodeće industrijsko, znanstveno i kulturno središte Hrvatske. Sredinom XIX. stoljeća započeo je proces podizanja spomenika u javnom prostoru grada, a u povijesnom pregledu baštine javnih spomenika, neizostavnu specifičnost čine spomen-obilježja posvećena Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji. Jedna od temeljnih zadaća ovih spomenika je ovjekovječiti uspomenu na pojedine ljude ili znamenite događaje, a pod spomen-obilježja ubrajaju se spomenici, reljefi, spomen-poprsja, spomen-ploče¹, spomen-grobnice i spomen parkovi. No, postavlja se pitanje kakva je sudbina spomenika u javnom prostoru prilikom promjene političkog uređenja? Devedesete godine prošlog stoljeća označile su prekretnicu u političkim i društvenim zbivanjima na prostoru bivše Jugoslavije i čitavog Istočnog bloka. Hrvatska je uvođenjem višestranačkog sustava izborila samostalnost, a odcjepljenje iz Federacije nagovijestilo je propast socijalističke Jugoslavije. Ubrzo nakon osamostaljenja Republike Hrvatske započeo je Domovinski rat te je teritorij novonastale države po treći put u istom stoljeću bio zahvaćen ratnim razaranjima. Devedesetih godina su, uslijed brojnih promjena i trauma uzrokovanih Domovinskim ratom, spomenici iz razdoblja socijalizma bili na udaru revizije povijesti. U Hrvatskoj je suočavanje sa zajedničkom jugoslavenskom poviješću rezultiralo uklanjanjem, premještanjem, prenamjenom i uništavanjem spomenika i spomen-obilježja, a posljedica takve prakse značajna je preobrazba kulturnog krajolika koju je grad Zagreb pretrpio u manje od jednog desetljeća.

Zanimanje za temu zagrebačke memorijalne plastike pojavilo se uslijed nerazumijevanja intervencija suvremenih umjetnika koji u svom radu tematiziraju politike pamćenja u javnom prostoru. Budući da pripadam generaciji rođenih 90-ih godina prošlog stoljeća, dugi niz godina zagrebački sam javni prostor poimala kao nepromjenjivo urbano tkivo, odnosno nisam bila svjesna već spomenute rekonstrukcije kulturnog krajolika. Upravo je pozicija iz koje progovaram o problematici spomenika u javnom prostoru odredila tijek istraživanja u kojemu je prvi korak bio analizirati već postojeću literaturu o kiparstvu i spomenicima u drugoj polovini XX. stoljeća. Pritom je od presudne važnosti bilo napraviti kritički osvrt na stručnu literaturu o memorijalnoj plastici kako bih uočila prednosti i nedostatke povjesničarsko-umjetničkih metoda u istraživanju istaknute teme. Nedostatak pristupa kojemu većina povjesničara umjetnosti pribjegava je isključivo oslanjanje na formalno-stilske analize

¹ Spomen-ploče čine najbrojniju skupinu spomen-obilježja te predstavljaju vrijedan i neizostavan izvor za istraživanje, no detaljno sam predstavljanje spomen-ploča izbjegla zbog ograničenja diplomskog rada.

spomenika te monografski pristup prilikom obrađivanja opusa nekolicine kipara. Grgo Gamulin u pregled je hrvatskog kiparstva XIX. i XX. stoljeća uvrstio svega nekoliko kipara i jednu kiparicu², a njegov pristup ne samo da onemogućava razmatranje spomenika u širem kulturno-društvenom kontekstu, već je selektivnim pristupom isključio brojne umjetnike i umjetnice koji stvaraju u razdoblju socijalizma. Korak dalje u proučavanju spomenika učinio je Ive Šimat Banov koji u pregledu kiparstva od 1950. godine do danas³ nastoji objasniti političke, društvene i kulturne promjene koje su utjecale na pojavu novih stilskih i formalnih oblika te korištenje novih materijala. Novom čitanju spomenika doprinijela je Ljiljana Kolečnik koja je temu spomenika povezala s političkim kontekstom u kojem ona nastaje te istaknula ulogu likovne kritike na stvaralaštvo brojnih umjetnika i umjetnica.⁴ Dosad je najveći pomak u metodološkom pristupu istraživanja napravila Sanja Horvatinčić istaknuvši neophodnost interdisciplinarnog pristupa prilikom proučavanja kompleksnih tema kao što je sklop memorijalne baštine. U svom doktorskom radu⁵ istaknula je brojne faktore koji utječu na konačno razumijevanje spomenika, kao što su primjerice uloga naručitelja, autora, kritičara i korisnika spomenika te je takvim pristupom ponudila prvi prijedlog tipologije ove baštine iz razdoblja socijalizma na teritoriju Hrvatske.

Iako je tema spomenika nastalih u doba socijalizma i dalje predmet brojnih istraživanja, cilj ovog diplomskog rada je predstaviti istraživanje suvremenih fenomena brisanja pamćenja na primjeru grupe spomenika nastalih u spomen na Narodnooslobodilačku borbu (dalje u tekstu NOB). U tom je smislu bilo potrebno smjestiti medij javne skulpture iz razdoblja socijalizma u povijesni kontekst te objasniti oblikovne promjene koje su se događale tijekom druge polovine XX. stoljeća na polju javne plastike. Kako bih iz svoje istraživačke pozicije shvatila koji su povijesni događaji i povijesne ličnosti prikazivani u mediju skulpture, poslužila sam se metodom ikonografije i ikonologije što je ujedno označilo polaznu točku istraživanja. Formalnom analizom spomenika uočila sam izuzetnu heterogenost formalno-stilskih značajki stoga ću na primjeru odabrane grupe spomenika pokušati pronaći odgovor na pitanje jesu li formalne karakteristike spomenika utjecale na prakse brisanja pamćenja. Politike pamćenja u javnom prostoru u uskoj su vezi s kolektivnim identitetom, stoga je bilo neizbježno predstaviti

² U pregledu hrvatskog kiparstva uvrstio je sljedeće kipe koji stvaraju u razdoblju socijalizma: Ivo Lozica, Frano Kršinić, Antun Augustinčić, Vanja Radauš, Kosta Angeli Radovani i Vojin Bakić te jednu kiparicu – Kseniju Kantoci. Usp. Grgo Gamulin, *Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća*, Zagreb: Naprijed, 1999.

³ Usp. Ive Šimat Banov, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.

⁴ Usp. Ljiljana Kolečnik, *Između Istoka i Zapada : hrvatska umjetnost i likovna kritika 50-tih godina*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006.

⁵ Usp. Sanja Horvatinčić, *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorska disertacija, Zadar: Poslijediplomski studij Humanističke znanosti, 2017.

principe na kojima počiva kultura pamćenja u javnom prostora i ulogu memorijalne plastike u konstrukciji, brisanju i rekonstrukciji identiteta grada Zagreba. Budući da se pojmovi kulture *sjećanja* i kulture *pamćenja* nerijetko izjednačavaju, valja naglasiti razliku ta dva pojma. Prema definiciji Maje Brkljačić i Sandre Prlende, kultura sjećanja podrazumijeva okrenutost prema prošlosti, dok je pamćenje u uskoj vezi s politikom koja određuje sadašnjost, ali i budućnost.⁶ U razdoblju socijalizma u javni se prostor u većoj mjeri postavljaju spomenoprsja posvećena ženama kao povijesnim ličnostima što je bilo u skladu sa socijalističkom propagandom dokidanja neravnopravnog položaja žena i muškaraca. Međutim, socijalistički projekt emancipacije žena već se 70-ih godina našao na udaru feminističke kritike, stoga je zanimljivo promotriti zbog kojih se razloga većina spomenika koji prikazuju žene uklanja iz javnog prostora nakon promjene političkog sustava. Oslanjajući se na pristup feminističke kritike, nastojat ću objasniti jesu li spomenici koji prikazuju žene kao povijesne ličnosti iz javnog prostora uklanjani kako bi se izbrisalo pamćenje na kontinuitet njihove emancipacije ili je njihovo uklanjanje u službi općeg odnosa prema jugoslavenskom nasljeđu? Premda sam svjesna da zbog složenosti teme neću moći ponuditi konačne odgovore, ipak se nadam da ću ponuditi moguće odgovore na istaknuta pitanja te da će moj diplomski rad biti tek jedna od stepenica u budućim istraživanjima ove teme.

Prilikom izrade diplomskog rada koristila sam stručnu literaturu i brojne publikacije koje su doprinijele razumijevanju baštine ovog vremena. Također sam koristila arhivske izvore koje su mi ustupile gradske ustanove (Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, muzeji i osnovne škole). Budući da se tendencija popisivanja i brige za spomenike u Zagrebu javila još za vrijeme socijalizma, publikacija Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz 1981. godine »Spomenici i spomen obilježja radničkog pokreta i narodne revolucije u Zagrebu« uvelike je pridonijela istraživanju ovih spomenika. Iako je svrha te publikacije bila kategorizirati, *inventarizirati* i *revalorizirati* spomenike vezane za NOB i radnički pokret⁷, sveobuhvatan popis nikada nije napravljen, stoga u današnjim istraživanjima najveću prepreku predstavlja nedostatak izvorne dokumentacije koja bi rasvijetlila sudbinu mnogih spomen-obilježja iz razdoblja socijalizma u gradu Zagrebu i šire. Terensko istraživanje, neposredan kontakt i dokumentarno fotografiranje spomenika činilo je posljednju etapu istraživanja, a u sklopu diplomskog rada izrađene su dvije karte s prikazom spomenika koji

⁶ Vidi u: Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, »Zašto pamćenje i sjećanje?«, u: Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006., 7-19.

⁷ »Spomenici i spomen obilježja radničkog pokreta i narodne revolucije u Zagrebu«, (ur.) Branko Lučić, Zagreb: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1981., str. 3.

prikazuju žene u javnom prostoru grada kako bi se vizualno mapirala memorijalna plastika i ostaci vidljivi u jezgri grada Zagreba.

2. Spomenici NOB-a u gradu Zagrebu

Drugi svjetski rat smatra se najkrvavijim sukobom u povijesti koji je odnio mnoge živote i ostavio brojne posljedice. Do početka Drugog svjetskog rata, Hrvatska je bila u sastavu Kraljevine Jugoslavije koja je u prvim godinama rata izborila neutralnost, no pod pritiskom njemačke diplomacije pristupila je Trojnom Paktu 25. ožujka 1941. godine. Uslijedile su brojne ulične demonstracije u organizaciji antifašističkih skupina kojima se pridružila i Komunistička partija Jugoslavije (u to vrijeme ilegalna). Napadom na Kraljevinu Jugoslaviju (6. travnja 1941. godine) započeo je organizirani pokret otpora koji se naziva Narodnooslobodilačka borba (skraćeno NOB).⁸ Grad Zagreb kao važno industrijsko⁹ i nacionalno središte zauzeo je specifično mjesto unutar NOB-a. Osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske započinje ustaški teror stanovništva, a grad Zagreb formalno postaje sjedište u kojem je djelovao Ustaški stožer. Budući da niti jedan društveni sloj nije bio pošteđen terora, ubrzo je započela organizirana borba protiv fašističkog režima. Četverogodišnje pružanje otpora rezultiralo je oslobođenjem grada Zagreba 8. svibnja 1945. godine, čime je rat okončan.¹⁰ I danas se provode razna istraživanja da bi se doznao konačan broj žrtava na području grada Zagreba, a 1981. je predviđena brojka stradalih bila veća od 20.000.¹¹

2.1. Politički i ideološki okvir za podizanje spomenika

Nakon traumatičnog iskustva rata, pojavila se potreba za podizanjem spomenika u čast ljudi koji su svoje živote dali za oslobođenje grada Zagreba. Podizanje prvih spomenika teklo je spontano od strane lokalnih zajednica, no ubrzo je podizanje spomenika i spomen-obilježja u javnom prostoru grada Zagreba i diljem čitave Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ, od 1960-ih Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, SFRJ) postalo organizirano u skladu s izgradnjom novog socijalističkog društvenog sustava. Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR) osnovao je Odbor za obilježavanje i uređivanje historijskih mjesta iz NOB-a kako bi obilježili važne datume te očuvali sjećanje

⁸ Usp. Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije : (1918-1991): hrvatski pregled*, Zagreb: Naklada Pavičić, 1998., str. 232-240.

⁹ Autorica ističe da je u gradu Zagrebu najrazvijenija bila strojarska, tekstilna, kemijska i prehrambena industrija. Usp. Narcisa Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb: Globus, 1980., str. 16.

¹⁰ Usp. Isto.

¹¹ Usp. *Spomenici i spomen obilježja radničkog pokreta i narodne revolucije u Zagrebu*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, 1981.

na važne ličnosti i događaje koji su u ideološkom smislu bili važni.¹² Važnost grada Zagreba potvrdio je Josip Broz Tito dodijelivši Zagrebu priznanje grada heroja 7. svibnja 1975. godine.¹³ Neposredno ili posredno iskustvo rata ostavilo je traga na pojedine umjetnike *stoga znatan dio njih svoj angažman u izgradnji i oblikovanju spomenika nije doživio kao nametnuto sudjelovanje u izgradnji mita i izmišljanju tradicije, već su u taj zadatak unosili vlastito proživljeno iskustvo, a nerijetko su bili motivirani i osobnim ideološkim uvjerenjima.*¹⁴ Bez obzira na to jesu li područja grada obilježavana spontano ili organizirano, izvjesno je da je kulturni krajolik grada Zagreba uvelike izmijenjen u drugoj polovini XX. stoljeća čime grad postaje izvrstan primjer stilskog pluralizma u oblikovanju javne memorijalne plastike.

Ideologija socijalizma zahvatila je sve sfere političkog i društvenog života. Već je od uspostave FNRJ politička situacija uvjetovala zbivanja u kulturi koja je trebala biti u službi promicanja konceptata socijalističkog društva. S obzirom na to da su spomenici bili idealna forma za širenje ideja vladajućeg režima u javnom prostoru, neposredno nakon rata započeo je proces podizanja spomenika koji se protegnuo sve do raspada SFRJ. Hrvoje Matković u knjizi o povijesti Jugoslavije dotaknuo se teme stvaranja jedinstvene jugoslavenske kulture te kao najveću prepreku ostvarivanja kulturnog jedinstva istaknuo neravnopravnost naroda, razlike u shvaćanju nacionalnog, državnog i kulturnog jedinstva te kulturnu zaostalost stanovništva, a potom zaključio:

„Kao što se i formiranje jedinstvene jugoslavenske nacije pokazalo iluzijom, tako su se i nastojanja oko integracije u kulturi pokazala utopijom.“¹⁵

Isticanjem Narodnooslobodilačke borbe i ideologije „bratstva i jedinstva“ nastojalo se povezati narode Jugoslavije i ojačati duh jugoslavenstva.¹⁶ Isto tako, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) predstavljala je središnji politički subjekt koji upravlja politikama pamćenja u Jugoslaviji, a to je značilo isticati pozitivan i herojski narativ o antifašističkoj borbi u

¹² Aleksandar Jakir, „Spomenici su prošlost i budućnost.“ Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije«, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 51 No. 1, 2019., str. 157. Prema njegovom mišljenju se u socijalističkoj Jugoslaviji *sjećanje nije jednostavno moglo hijerarhijski nametnuti odozgo, premda je to zasigurno bio cilj i namjera rada Odbora.*

¹³ Stipe Ugarković, Ivan Očak, *Zagreb Grad Heroj Spomen obilježja revoluciji*, Zagreb: August Cesarec, 1979., str.16.

¹⁴ Sanja Horvatinčić, *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorska disertacija, Zadar: Poslijediplomski studij Humanističke znanosti, 2017., str. 20.

¹⁵ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije : (1918-1991): hrvatski pregled*, Zagreb: Naklada Pavičić, 1998., str. 215.

¹⁶ U predgovoru *Zbornika narodnih heroja Jugoslavije* Aleksandar Ranković ističe ulogu kolektivnog i svenarodnog otpora za oslobođenje te ističe da je upravo iz borbe proizašlo bratstvo i jedinstvo naših naroda. *Usp. Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, Beograd: Omladina, 1957., str. 14.

Drugom svjetskom ratu.¹⁷ Drugim riječima, nova ideologija počivala je na događajima koji su obilježili čitavo stoljeće i kojih se uvijek moglo s ponosom prisjećati te isticati ključnu ulogu naroda kao nositelja novih ideja socijalističkog društvenog poretka. Zbog toga je partizanska borba označila početak socijalističke revolucije koju je pratio *projekt modernizacije, obrazovanja, antifašizma i (stvaranje) zajedničkog multietničkog prostora*.¹⁸

Osim što su se podizali spomenici narodnim herojima, isto su tako ulice, trgovi, škole, dječji vrtići i druge državne institucije nosile imena boraca NOB-a, a jedan od glavnih imperativa školskog sustava bio je podučavati o značajnim događajima iz jugoslavenske povijesti te razvijati duh narodnog jedinstva.¹⁹ Shodno tome, objavljivane su mnoge publikacije kojima je cilj bio stvoriti svojevrсни indeks narodnih heroja, spomenika i spomen-obilježja te veličati revoluciju i borbu naroda za slobodu. Drugi svjetski rat i NOB prezentirani su kao povijesni događaji koji su označili početak revolucije u uspostavi novog socijalističkog poretka stoga je od izuzetne važnosti bilo neprestano podsjećati narod na traumatične događaje te ih održati na sve moguće načine u sjećanju budućih generacija. U popularnoj ilustriranoj enciklopediji *Svijet oko nas* vidljiva je zastupljenost tema koje su bile od presudne važnosti novog društvenog uređenja. Posebna se pažnja posvećivala educiranju djece i mladeži o ulozi koju su narodni heroji imali u NOB-u.

„U današnje vrijeme smatra se herojstvom svaki častan ljudski podvig za koji je potrebna neobična hrabrost, napor i samoprijegor. Heroji se uz najveće opasnosti upuštaju u podvige za dobro drugih, u korist šire zajednice, svog naroda ili čovječanstva.“ (...) „Na legendarne heroje, neustrašive borce i neumorne graditelje socijalizma – Mošu Pijade, Borisa Kidriča, Ivu Lolu Ribara i druge najbliže suradnike druga Tita – podsjećaju nas mnogi spomenici i zapisi širom domovine, njima posvećeni.“²⁰

Prva publikacija o spomenicima i spomen-pločama NOB-a na području grada Zagreba knjižica je koju je objavio Muzej grada Zagreba 1958. godine, a tekstove napisao Dušan Korać te u predgovoru istaknuo:

¹⁷ Sanja Horvatinčić, *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorska disertacija, Zadar: Poslijediplomski studij Humanističke znanosti, 2017., str. 27.

¹⁸ Gal Kim, »Nekoliko kritičkih zabilješki o sudbini jugoslavenskih modernističkih partizanskih spomenika u suvremenom, postjugoslavenskom kontekstu«, u: *Vojin Bakić: Svjetlonosne forme : retrospektiva*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej suvremene umjetnosti, 7.12.2013.-2.2.2014.), (ur.) Nataša Ivančević, Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013., str. 287.

¹⁹ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije : (1918-1991): hrvatski pregled*, Zagreb: Naklada Pavičić, 1998., str. 218.

²⁰ »Narodni heroji«, u: *Svijet oko nas : enciklopedija za djecu i omladinu*, II. svezak N-Ž, (ur.) Juraj Bukša, Zagreb: Školska knjiga, 1962., str. 15-17.

„Naša Narodna revolucija je jedan od krupnih historijskih događaja, koji je ukinuo klasno izrabljivanje i donio slobodu, bratstvo i jedinstvo našim narodima. U natčovječanskoj borbi protiv mrskih okupatora i njihovih slugu dalo je za slobodu živote tisuće znanih i neznanih heroja.“²¹

Knjiga *Zagreb Grad Heroj* iz 1979. godine čini polazište u istraživanju i mapiranju spomenika i spomen-obilježja u gradu Zagrebu imajući na umu da su uključeni brojni spomenici koji su do kraja 70-ih godina realizirani. Nekoliko je publikacija, također, zanimljivo u kontekstu podizanja spomenika (*Jugoslavija spomenici revolucije* i *Putovima revolucije*). Premda se radi o svojevrsnim turističkim vodičima u kojima su brojne lokacije diljem Jugoslavije tek spomenute ili sažeto objašnjene, ipak predstavljaju važan doprinos za shvaćanje konteksta kulture podizanja spomenika u SFRJ.

2.2 „Od soc-realizma do apstrakcije“ – umjetnički kontekst baštine NOB spomenika

Društvene i političke prilike nakon Drugog svjetskog rata odrazile su se i na umjetnička zbivanja u Zagrebu te u ostatku SFRJ budući da je ideologija socijalizma bila prožeta kroz sve sfere političkog, društvenog i kulturnog života u SFRJ. Umjetnost je bila u službi države te je trebala služiti Narodu, a isticale su se teme poput radničke klase, proletarijata i revolucije koje su uvjetovale umjetničku produkciju i umjetnički izraz.²² Kako bi sadržaj bio razumljiv širokoj masi, nametnuo se realističan pristup oblikovanja skulpture, kao jedini logičan odabir za transfer ideja. Međutim, vrlo su se brzo na umjetničkoj pozornici pojavili akteri koji su uvelike promijenili razvoj medija skulpture. Spomenička skulptura nakon Drugog svjetskog rata može se podijeliti na dvije struje – prva se oslanja na realistički akademizam, alegorijske figure, narativnost i idealistički prikaz u cilju slavljenja nove ideologije, dok se druga oslonila na užase i traumu koju je prouzročilo iskustvo rata što je ujedno otvorilo put k apstrakciji.²³

Prema Mišku Šuvakoviću, *socijalistički realizam (soc-realizam) je normativna umjetnička doktrina i stilska formacija zasnovana na prikazivanju optimalne projekcije (projekta, vizije, utopije) novog socijalističkog društva, nastala 30-ih godina u Sovjetskom Savezu, a poslije*

²¹ Dušan Korać, *Spomenici i spomen-ploče u čast učesnika i događaja NOB na području Zagreba*, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1958., str. 3.

²² Ive Šimat Banov, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2013., str. 41.

²³ Isto, str. 685.

*Drugog svjetskog rata dominantna umjetnost u zemljama realnog socijalizma.*²⁴ Soc-realizam je nastao kao protuteža modernističkim težnjama koje su se razvijale sve od pojave avangarde, a u formalnom se smislu oslanja na tekovine realizma koji se u razdoblju socijalizma činio primjerenim državnim i političkim potrebama. U soc-realističkom oblikovanju težište je stavljeno na sadržaj koji se prikazuje u skladu s ideološkim idejama novog društvenog poretka. Budući da je riječ o društveno angažiranoj umjetnosti, izuzetno je važno prenijeti sadržaj kako bi bio razumljiv i čitljiv širokim masama. U 50-im i 60-im godinama pojavljuje se umjereni modernizam *kao autonomna, estetizirana i kompromisna umjetnost između stilizirane figuracije i asocijativne apstrakcije* koja je imala zadaću izraziti estetske, umjetničke i kulturne vrijednosti birokratskih i tehnokratskih slojeve Istočne Europe.²⁵

Nakon Drugog svjetskog rata na području je Jugoslavije po uzoru na sovjetsku umjetnost²⁶ prihvaćena ideja ideološko-političke umjetnosti kojom bi se ostvarilo kulturno jedinstvo prostora, no isto tako valja uzeti u obzir činjenicu da je Jugoslavija i u teritorijalnom i u političkom smislu bila na granici Istoka i Zapada. Nakon završetka rata u javnom prostoru grada Zagreba započinje podizanje spomenika koji po stilskim i formalnim karakteristikama pripadaju socijalističkom realizmu. Frano Kršinić autor je prvog spomenika posvećenog žrtvama fašističkog terora koji je postavljen u najužoj gradskoj jezgri, na južnoj strani Strossmayerovog trga.²⁷ Riječ je o spomeniku *Strijeljanje talaca* (Sl.1) koji prikazuje skupinu likova u neposrednom trenutku pred sami čin smaknuća, a realistično je oblikovanje u tom trenutku bio jedini logičan odabir za dramatične ratne teme. Kipar je slijedio već zadane kanone kao što su *afektivna pokrenutost i gestikulacija, laokoonovsko prenemaganje puno patetičnosti i dramatičnosti, grčenje tijela u akciji, detaljistička rekonstrukcija odjeće i mjesta bitke, golo tijelo jakih mišića i zavidne muskulature.*²⁸ Iako se soc-realizam nastavljao na forme realizma kako bi sadržaj bio čitljiv što većem broju ljudi, umjetnička se produkcija vrlo brzo pokazala poprilično slabom. Temeljna je zadaća umjetnika bila prikazati društvenu

²⁴ »Socijalistički realizam«, u: Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky; Ghent: Vlees & Beton, 2005., str. 581.

²⁵ Isto, 582.

²⁶ Na stvaralaštvo Antuna Augustinčića je utjecao odlazak u Moskvu gdje je imao neporedan doticaj sa soc-realističkom doktrinom, stoga ne čudi preuzimanje realističkog oblikovanja. Usp. Ljiljana Kolečnik, »Ikonoografija socrealizma u opusu Antuna Augustinčića«, u: *Peristil* 37 (1994.), str. 173.

²⁷ Galerija nepokretnih kulturnih dobara grada Zagreba, <http://www1.zagreb.hr/zagreb/galerijakd.nsf/VO/6C5EC3CD073131FBC1257F3E0049119E?OpenDocument> (pregledano 13. svibnja 2021. godine.)

²⁸ Ive Šimat Banov, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2013., str. 43.

stvarnost, odnosno borbu naroda za slobodu te veličanje fizičkog rada što je rezultiralo čestim stvaranju realističkih i pomalo patetičnih prikaza.

„Erotizacija (fizičkog) rada jedan je od bitnih elemenata prikaza ljudskoga tijela u razdoblju soc-realizma – mišiće napete od napora, tijela koja se grče pod divovskim teretima, sreća zbog ispunjenih radnih zadataka na užarenim mladim licima „trudbenika“.“²⁹

U poslijeratnom razdoblju čitava je umjetnička sfera bila strogo organizirana pod kontrolom i u službi države. Umjetnici su bili angažirani za izradu spomeničke plastike u duhu soc-realizma što je rezultiralo utrkom među kiparima za dobivanje državnih narudžbi kako bi osigurali financijsku stabilnost u kriznim poslijeratnim godinama.³⁰ Među aktivnim umjetnicima bilo je i onih koji se nisu slagali s novim društvenim uređenjem i socijalističkom ideologijom, no traumatično iskustvo rata nikoga nije zaobišlo, a pritom je usmjerilo umjetnički izričaj mnogih umjetnika.³¹ Vanja Radauš jedan je od umjetnika kojemu je neposredno iskustvo rata³² obilježilo stvaralaštvo, a autor je brojnih skulptura i spomenopoprjsja u javnom prostoru grada Zagreba: spomenik *Ranjenik*, *Spomenik bombaša*, *Spomenik Rade Končara*, spomenopoprjsja koja prikazuju Đuru Đakovića, Zorka Goluba, Matiju Gupca, Katu Pejnović, Anku Butorac i mnoge druge. Umjetnici su zbog duboko utkanih ideja o tome što bi umjetnost trebala biti, nailazili na prepreke u afirmaciji vlastitog rada.³³ Tome pridonosi i činjenica da je u razdoblju od 1945. do 1950. godine Jugoslavija u punom smislu riječi bila izolirana od Zapada.³⁴

Nakon 1948. godine, odnosno nakon sukoba Jugoslavije s Informbiroom, započelo je otvaranje Jugoslavije prema Zapadu te se time otvorio put sve većem utjecaju europske umjetnosti i modernizma.³⁵ Soc-realizam se u Hrvatskoj nije uspio dugo održati zbog

²⁹ Ljiljana Kolečnik, *Između Istoka i Zapada : hrvatska umjetnost i likovna kritika 50-ih godina*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006., str. 23.

³⁰ Isto., str. 308.

³¹ Sanja Horvatinčić, *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorska disertacija, Zadar: Poslijediplomski studij Humanističke znanosti, 2017., str. 20.

³² Vanja Radauš se priključio partizanskom pokretu i upravo je to vrijeme nastao golem broj crteža koje je kipar kasnije koristio kao predložak za izradu brojnih skulptura. Usp. Grgo Gamulin, *Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća*, Zagreb: Naprijed, 1999., str. 363-377.

³³ Franko Kršinić je potvrdio ograničenu slobodu kipara izjavom da su u razdoblju diktirane umjetnosti mogućnosti za inovaciju bile izrazito male te da bi u drugačijim okolnostima pristupio oblikovanju spomenika na različit način, ali da u tom periodu nije bilo prostora za birati što umjetnik želi stvarati, već je morao ispuniti zahtjeve naručitelja. Sanja Horvatinčić, *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorska disertacija, Zadar: Poslijediplomski studij Humanističke znanosti, 2017., str. 78.

³⁴ Isto., str. 48.

³⁵ Usp. Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije : (1918-1991): hrvatski pregled*, Zagreb: Naklada Pavičić, 1998., str. 300-305.

nekoliko ključnih faktora, ali i zbog tog što je broj kvalitetnih djela (bio) malen u odnosu na brojnost konvencionalnih rješenja.³⁶ Nadalje, problematika se pojavila i zbog niza umjetnika koji su njegovali individualizam u izričaju što se kosi s društvenom ulogom umjetnosti u socijalističkoj doktrini.³⁷ Već spomenuti doticaj s europskim umjetničkim strujanjima utjecao je na nekolicinu umjetnika koji su počeli tragati za novim načinima oblikovanja te su time utabali put prema apstrakciji. Ključan faktor za napuštanje soc-realizma predstavila je mlađa generacija umjetnika, tzv. „obnovitelji hrvatskog kiparstva“ koji su napravili zaokret u povijesti skulpture u Hrvatskoj te započeli s pročišćavanjem skulpture, korištenjem novih materijala te unijeli morfološku raznolikost.

Promjene u oblikovanju spomeničke plastike počele su se događati usporedo s raspravama o modernizmu i teškoćama kiparstva na području likovne kritike. Postupno je započeo proces napuštanja oblikovnih formi soc-realizma, iako su teme državnih narudžbe i dalje slijedile veličanje NOB-a, radničkog pokreta i revolucije. Unatoč činjenici da su natječaji za spomeničke projekte bili izvor dobre zarade, mlađa generacija umjetnika otvoreno se suprotstavila ustaljenim ideološkim zahtjevima kiparstva te su odstupili od okvira nacionalne tradicije. Ipak, polovicom šestog desetljeća i na razini Države je donesena odluka da se izgradnja liberalnog imidža u umjetnosti poveže sa suvremenim oblicima umjetničkih praksi. Isto tako je donesena odluka o neophodnom raspisivanju natječaja za spomeničke projekte kako bi priliku za ostvarenja dobili i manje poznati umjetnici.³⁸ Važno je imati na umu da je podizanje spomenika bio proces u kojem je umjetnik zauzeo ulogu medijatora između naručitelja i publike kao krajnjeg korisnika spomenika u javnom prostoru. U tom je smislu bilo potrebno zadovoljiti želje i kriterije naručitelja, ali isto tako ne razočarati publiku. U cijelom tom procesu stoga ne čudi da je u većini slučajeva umjetničke inovativnosti bilo malo jer je uspostavljanje balansa između naručitelja i publike bilo poprilično zahtjevno. Kad se u obzir uzme faktor likovne kritike koji je, također, utjecao na umjetnike i njihovo stvaralaštvo, postaje jasno da se malo koji umjetnik mogao oduprijeti pritisku sa svih strana.³⁹

Kosta Angeli Radovani bio je među prvim umjetnicima koji su pružali otpor soc-realizmu i neoklasicističkom oblikovanju skulpture pod Meštrovićevim utjecajem te otvorili put prema suvremenim praksama oblikovanja spomeničke plastike. Osim što je donio niz formalnih

³⁶ Ive Šimat Banov, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2013., str. 685.

³⁷ Više o temi vidi u: Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, Zagreb: Liber, 1970.

³⁸ Ljiljana Kolečnik, *Između Istoka i Zapada : hrvatska umjetnost i likovna kritika 50-ih godina*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006., str. 307.-311.

³⁹ Sanja Horvatinčić, *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorska disertacija, Zadar: Poslijediplomski studij Humanističke znanosti, 2017., str. 45.

promjena u skulpturi, također je djelovao na području likovne kritike pišući o kiparstvu i hrvatskim kiparima te o hrvatskoj modernoj i suvremeno skulpturi.⁴⁰ No, prekretnicu u promišljanju spomeničke plastike označio je nikad realizirani⁴¹ *Spomenik Marxu i Engelsu* (1951.-1952.) autora Vojina Bakića.⁴² (Sl. 3) Upravo je Vojin Bakić obilježio jugoslavensko kiparstvo druge polovine XX. stoljeća, a zbog izuzetnog senzibiliteta za oblikovanje skulpture, spremnost na istraživanje novih formi i materijala, Bakića se smatra jednim od najznačajnijih hrvatskih kipara koji je otvorio put utjecaju moderne umjetnosti Zapada na naše prostore.⁴³ U Zagrebu se nalaze njegova ostvarenja poput spomenika Ivanu Goranu Kovačiću (Sl. 4), postavljenim u parku Ribnjak 1964. godine, u kojem je vidljiv put prema apstraktnim formama koje je u potpunosti ostvario na spomenicima u zagrebačkom spomen-parku Dotrščina. Kipar je nakon nekoliko realističnih portreta koje je izradio, redukcijom, pročišćavanjem te oslanjanjem na kubističke forme izradio spomenik Ivana Gorana Kovačića.⁴⁴ Iako je tradicionalna struja likovne kritike doživjela spomenik kao nezgrapnu 'gromadu'⁴⁵, otvoreniji kritičari s oduševljenjem su prihvatili novitete i pomake u razvoju hrvatskog kiparstva.⁴⁶ Nakon istraživanja oblika zvijezde petokrake kojim je kipar *došao do trokuta kao dinamične borbene forme koja je osnovni element kristala*⁴⁷, kipar je izradio *Spomenik strijeljanima 1941.1945.* (Sl. 7, Sl. 8) koji je smješten u spomen-parku Dotrščina. Simbolika je spomenika istaknuta i odabirom materijala nehrđajućeg čelika koji tvori efekt ogledala i odražava kretanje svjetlosti u šumskom ambijentu. Na čitavom području spomen-parka raspoređene su skulpture od nehrđajućeg čelika u formi kristala kako bi se obilježile lokacije masovnih grobnica i simbolično istaknula i povećala vidljivost žrtava. Pritom je

⁴⁰ Ive Šimat Banov, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2013., str. 57.

⁴¹ Bakićeva ideja jest bila ponuditi određenu inovativnost u oblikovanju plastike, napraviti odmak od akademizma, a pritom prenijeti ideološku poruku naručitelja. Premda je utrošio tri godine promišljajući o spomeniku namijenjenom za istoimeni trg u Beogradu, prijedlog je odbijen. Međutim, odbijanje prijedloga je izazvalo brojne reakcije u stručnim krugovima što je ujedno stvorilo plodno tlo za kritičko promišljanje zadataka oblikovanja spomenika u Hrvatskoj. Usp. Nataša Ivančević, »Svjetlonoša i Bik«, u: *Vojin Bakić: Svjetlonosne forme : retrospektiva*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej suvremene umjetnosti, 7.12.2013.-2.2.2014.), (ur.) Nataša Ivančević, Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013., str. 47-51.

⁴² Ljiljana Kolečnik, *Između Istoka i Zapada : hrvatska umjetnost i likovna kritika 50-ih godina*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006., str. 307.-312.

⁴³ Usp. Božidar Gagro, »Kipar Vojin Bakić«, u: *Život umjetnosti* 10 (1969.), str. 109-125.

⁴⁴ Nataša Ivančević, »Svjetlonoša i bik«, u: *Vojin Bakić: Svjetlonosne forme : retrospektiva*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej suvremene umjetnosti, 7.12.2013.-2.2.2014.), (ur.) Nataša Ivančević, Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013., str. 35.

⁴⁵ Grgo Gamulin, *Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća*, Zagreb: Naprijed, 1999., str. 428.

⁴⁶ Božidar Gagro daje svoj komentar o Spomeniku Ivanu Goranu Kovačiću istaknuvši da se radi o jednom od rijetkih izuzetno vrijednih djela jugoslavenske skulpture socijalističkog razdoblja. Usp. Božidar Gagro, »Kipar Vojin Bakić«, u: *Život umjetnosti* 10 (1969.), str. 109-125.

⁴⁷ Nataša Ivančević, »Svjetlonoša i bik«, u: *Vojin Bakić: Svjetlonosne forme : retrospektiva*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej suvremene umjetnosti, 7.12.2013.-2.2.2014.), (ur.) Nataša Ivančević, Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013., str. 81.

poštivao prirodne karakteristike i zakonitosti prostora te izradio spomenik koji se nenametljivo uklapa u postojeću šumsku vegetaciju.

Pojava Dušana Džamonje označila je konačan raskid s tradicionalnim promišljanjem skulpture u javnom prostoru. Pomaknuo je granice oblikovanja skulpture neprestanim istraživanjem novih formi i oblika, a sklonost eksperimentu s različitim materijalima iznjedrila je inovativnost na polju spomeničke plastike.⁴⁸ Stvorio je novi *tip sugestivne spomeničke skulpture*⁴⁹ koja rječnikom apstrakcije prenosi traumatična iskustva rata što je vidljivo u *Spomeniku prosinačkim žrtvama* (Sl. 5) podignutom 1961. godine na mjestu gdje su ustaše javno objesili šesnaest antifašista 20. prosinca 1943. godine.⁵⁰ Riječ je o prvom apstraktnom spomeniku podignutom u javnom prostoru grada Zagreba koji simbolički prikazuje vješanje ratnih boraca. Dušan Džamonja redukcijom ljudskog lika stvara apstraktnu formu koja izaziva osjećaj nelagode i straha kao posljedica traumatičnih ratnih događaja⁵¹, a neprestanim izmjenama konkavnih i konveksnih linija te grubom obradom površine skulpture postiže dinamičnost spomenika.

Uz Vojina Bakića i Dušana Džamonju isticala se nekolicina manje poznatih kipara koji su apstraktnim rješenjima obogatili kulturni krajolik grada Zagreba. Među njima je akademski kipar Stevan Luketić koji je autor *Spomenika kozaračkoj djeci* na zagrebačkom groblju Mirogoj na kojem je vidljivo korištenje geometrijskih formi te novih materijala kao što su aluminij i čelik.⁵² Također je autor spomenika koji komemorira pale revolucionare Zagreba 1919. do 1941. godine, a postavljen je 1985. godine u spomen-parku Dotrščina.⁵³ (Sl. 12). Spomenik je zamišljen kao odrezana forma valjka po vertikalnoj sredini čime je dobiven prazan polukrug u tlocrtnom smještaju skulpture, pri čemu puna plastika predstavlja poginule revolucionare, a prazan prostor polukružnog trga ispred spomenika ostavlja mjesto za posjetitelje kao nositelje novih revolucionarnih ideja. Kipar Branko Ružić poštujući predložene ideje za preuređenje spomen-parka Dotrščina izradio je spomenik koji prikazuje jata ptica u trenutku izlijetanja iz masivnog zatvora kako bi se simbolički istaknulo let duše i oslobođenje palih boraca. U neposrednoj blizini *Spomenika žrtvama fašističkog terora*

⁴⁸ Ive Šimat Banov, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2013., str. 693.

⁴⁹ Usp. Vera Horvat Pintarić, *Dušan Džamonja*, Zagreb: Naprijed, 1960.

⁵⁰ Sanja Horvatinčić, *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorska disertacija, Zadar: Poslijediplomski studij Humanističke znanosti, 2017., str. 48.

⁵¹ Sanja Horvatinčić, »Ballade of the Hanged: The Representation of Second World War Atrocities in Yugoslav Memorial Sculpture«, u: Ines Unetić et al, *Art and its Responses to Changes in Society*, London: Cambridge Scholars Publishing, 2016., str. 195-196.

⁵² Ive Šimat Banov, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2013., str. 156.

⁵³ Lidija Butković Mićin, *Planovi i realizacija spomen-parka*, <http://www.zarez.hr/clanci/planovi-i-realizacija-spomen-parka> (pregledano: 18. lipnja, 2020.)

poginulima na ulicama Zagreba tijekom Drugog svjetskog rata (Sl.10.) nalazi se mramorna ploča s uklesanim stihom Ivana Gorana Kovačića „Nema ih više jer su htjeli biti“.⁵⁴ Još je nekoliko primjera apstraktnih spomenika u gradu Zagrebu. Ispred zagrebačke bolnice „Dr. Josip Kajfeš“ (danas bolnica „Sveti Duh“) podignut je 1959. godine brončani spomenik *Plamen*, autora Ivana Sabolića te je danas zaštićeno kulturno dobro. Lujo Lozica autor je spomenika *Ranjenik* koji je 1979. godine postavljen u zagrebačkoj četvrti Prečko.⁵⁵ Apstrahirano ljudsko tijelo u ležećem položaju predstavlja pale borce i simboliku otpora protiv fašizma. Petar Barišić pripada mlađoj generaciji kipara koji tek započinju karijeru u posljednjem desetljeću socijalističke Jugoslavije. Oslanjajući se na utjecaje svojih prethodnika, poglavito profesora Ivana Sabolića, Barišić u najranijoj fazi ostaje vjeran biomorfnim i figurativnim formama.⁵⁶ Ipak, promišljajući skulpturu kao odnos mase u prostoru te poigravanjem geometrijskih oblika, kipar stvara zanimljive spomenike kao što je spomenik u ulici Himper u podsljemenskoj četvrti Gornji Lukšići, podignut 1983. godine u spomen strijeljanih boraca općine Šestine. Ispred spomenika se, također, nalazila spomen-ploča koja je devedesetih godina uklonjena. Barišić je usporedo s promjenom stila dočekao i promjenu političkog poretka te nove zahtjeve naručitelja zbog čega je kipar autor spomenika dijametralno suprotnih politika pamćenja – onih koji komemoriraju pale borce iz Drugog svjetskog rata i one koji komemoriraju sjećanje na Domovinski rat.⁵⁷

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Mario Šimunković, Domagoj Delač, *Sjećanje je borba : spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području grada Zagreba*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske : Alerta – Centar za praćenje desnog ekstremizma i protudemokratskih tendencija, 2013., str. 388.

⁵⁶ Ive Šimat Banov, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2013., 387.

⁵⁷ Isto, str. 712.

3. Memorijalna plastika i javni prostor u Zagrebu

Spomenik kao *medij vidnog označavanja i evokacije najneposrednijeg svjedočenja zajednice o sebi*⁵⁸ u javnom prostoru funkcionira kao opredmećeno sjećanje. Austrijski povjesničar umjetnosti Alois Riegl spomenik definira kao *djelo ljudske ruke podignuto u svrhu održavanja pojedinih ljudskih podviga i vještina u svijesti budućih generacija* te kao *neizostavni dio razvojnoga lanca povijesti umjetnosti*.⁵⁹ Spomenike dijeli na umjetničke i povijesne, a smatra da umjetnički spomenici posjeduju povijesno-umjetničku vrijednost. Raspravljajući o namjernoj komemorativnoj vrijednosti, koju spomenici posvećeni NOB-u zasigurno posjeduju, Riegl zaključuje da je ta vrijednost utkana u spomenike kojima je cilj uvijekovječiti određeni trenutak i zadržati ga u svijesti ljudi. Nadalje navodi da namjerna komemorativna vrijednost teži vječnoj sadašnjosti i neprolaznosti te u tom kontekstu spominje ulogu zakonodavstva da štiti vrijednosti spomenika od destruktivnih intervencija ljudske ruke.⁶⁰ Međutim, osim utkanih vrijednosti o kojima govori Riegl, spomenik postaje neodvojiv od društva i prostora u kojemu se nalazi. Grad kao semiotička struktura čini složen sustav kodova koji imaju svoju komunikacijsku i društvenu ulogu, a mogu biti čitani na razne načine. Upravo brojni kodovi, kao što su arhitektura grada, imena ulica i spomenici, određuju koji povijesni narativ gradski prostor komunicira s društvom koje je u ulozi recipijenta, a grad kao komunikator podliježe transformacijama koje rezultiraju zadržavanju ili zaboravljanju određenih aspekata prošlosti.⁶¹ Francuski teoretičar Henri Lefebvre ističe da je za proučavanje grada nužno posuditi metode, postupke i pojmove iz različitih znanosti, a gradove promatra kao društvene proizvode u kojima kao rezultat djelovanja raznih grupa nastaje javni prostor.⁶² Pritom ističe da znanje i ideologija kreiraju društvene prostore u kojima niz raznolikih objekata tvori odnose među društvenim grupama.⁶³ Ako spomenike promatramo kao objekte o kojima raspravlja Henri Lefebvre,

⁵⁸ Grgo Gamulin, *Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća*, Zagreb: Naprijed, 1999., str. 7.

⁵⁹ Alois Riegl, »Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak«, u: Marko Špikić, *Anatomija povijesnoga spomenika*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006., str. 351.

⁶⁰ Isto., str. 385.

⁶¹ Laura Šakaja, Jelena Stanić, »Other(ing), self(portraying), negotiating: the spatial codification of values in Zagreb's city-text«, *Cultural Geographies* Vol. 18, No. 4 (October 2011.), str. 495-496.

⁶² Henri Lefebvre tumači povijesni grad kao društveni tekst koji može biti čitan na razne načine, a podlozan je brojnim transformacijama. Budući da grad promatra kao društveni proizvod, smatra da je upravo uloga umjetnosti da obnovi osjećaj za djelo, a uloga slikarstva i kiparstva je prisvojiti prostor u kojem se nalaze. Na tragu marksističke teorije zaključuje da samo društvene grupe spremne na revolucionarne inicijative mogu riješiti urbane probleme na način da „razgrnu prevladavajuće strategije i ideologije postojećeg društva“ Vidi više u: Leonardo Kovačević, »Henri Lefebvre: Pravo na grad«, u: *Operacija: grad: priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade [etc.], 2008., str. 16-30.

⁶³ Henri Lefebvre, »Social Space«, u: Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Oxford, England: Blackwell, 1991., str. 70-77.

u tom slučaju je potrebno Rieglovo poimanje spomenika proširiti izvan discipline povijesti umjetnosti jer spomenici u gradskom prostoru nisu izolirani objekti, već upravo tvorci identiteta. Potvrda da spomenici nisu puka gradska dekoracija, već izvorište kulturnog identiteta i pamćenja u javnom su prostoru brojne rasprave koje se i danas vode na temu memorijalne plastike na lokalnoj i globalnoj razini.⁶⁴ Upravo zbog toga interdisciplinarni pristup postaje nužan za potpuno razumijevanje uloge spomenika u javnom prostoru. Federico Bellentani i Marco Panico ističu značaj semiotičkog pristupa proučavanju spomenika zbog mogućnosti tumačenja političke dimenzije spomenika, ali i selektivnog povijesnog narativa kojeg koriste političke elite. Na taj su način brojni narativi isključeni, a spomenici postaju ključni u artikuliranju nacionalne politike pamćenja i identiteta.⁶⁵

3.1. Kultura pamćenja u javnom prostoru

„Društva imaginiraju slike o sebi i konstruiraju kroz generacije vlastiti identitet, tako što izgrađuju kulturu sjećanja; a to čine (...) na različite načine.“⁶⁶

Premda su fenomeni individualnog i kolektivnog pamćenja promišljeni već u XX. stoljeću, na prostoru Hrvatske tek se u posljednjem desetljeću pojavio značajniji interes za tu temu. Kao rezultat se javljaju intenzivna istraživanja i proučavanja spomenika s naglaskom na tzv. partizanske spomenike na kojima se politike pamćenja mogu objasniti.⁶⁷ Potrebno je naglasiti već spomenutu razliku kategorija *kultura sjećanja* i *kultura pamćenja* koji se nadovezuju na razliku kategorija kolektivno sjećanje i kolektivno pamćenje pri čemu je osnovna razlika spomenutih pojmova upravo u usmjerenosti prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Kolektivno se sjećanje definira kao *skup uspomena što ga dijeli određena zajednica*, a *kolektivno pamćenje označava i rad na tom sadržaju*.⁶⁸ U stručnoj literaturi nerijetko dolazi do pogrešnog izjednačavanja tih pojmova što rezultira nepreciznim interpretacijama, stoga je važno istaknuti ključne teoretičare i njihove koncepte kako bi se objasnila kultura pamćenja u javnom prostoru.

⁶⁴ Primjer je nedavna rasprava o rušenju spomenika Ivana Meštrovića u Chicagu. Vidi više: <https://www.portalnovosti.com/mestrovic-ivi-indijanci-tragikomedijska-zabuna> (pregledano 11.5.2021.)

⁶⁵ Federico Bellentani, Mario Panico, »The meanings of monuments and memorials: toward a semiotic approach«, u *Punctum*, 2(1) (2016.), str. 29.

⁶⁶ Jan Assmann, *Kulturno pamćenje : pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica: Vrijeme, 2005., str. 20.

⁶⁷ Aleksandar Jakir, »„Spomenici su prošlost i budućnost.“ Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije«, u: *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 51 No. 1 (2019.), str. 158.

⁶⁸ Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, » Zašto pamćenje i sjećanje?«, u: Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 17.

Dvadesetih godina XX. stoljeća sociolog Maurice Halbwachs promatra pamćenje kao sociološki fenomen te razvija kategoriju kolektivnog pamćenja (*mémoire collective*) kako bi razgraničio pojmove individualnog i kolektivnog pamćenja te istaknuo važnost potonjeg u kreiranju nacionalnog identiteta.⁶⁹ U okviru njegove teorije pamćenje pripada pojedincu, no društvo oblikuje i određuje pamćenje pojedinca potvrđujući značaj onoga što pamtimo jer se mi *ne sjećamo samo onoga što saznamo od drugih, nego i onoga što nam drugi kazuju i što nam oni potvrđuju i reflektiraju kao značajno.*⁷⁰ Halbwachsova teorija potvrđuje da je faktor društvenih grupa ključan u promišljanju kulture pamćenja zbog toga što upravo društvene grupe određuju što treba zadržati u pamćenju, a što je podložno zaboravu. Neovisno o Halbwachsu, povjesničar umjetnosti Aby Warburg je, također, razvijao teoriju društvenog pamćenja te istaknuo povezanost političkog i društvenog pamćenja kako bi objasnio problematiku različitih pamćenja unutar istog društva.⁷¹ Korak dalje u promišljanju kulture pamćenja napravio je francuski povjesničar Pierre Nora koji uvodi pojmove mjesta pamćenja (*lieux de memoire*) i središta pamćenja (*milieux de memoire*). Nora smatra kako ideologije utemeljene na pamćenju imaju zadatak ublažiti prijelaz iz prošlosti u budućnost te pobjednička povijest ima zadatak iskorijeniti i probrati što se iz prošlosti zadržava i nosi u budućnost. Razlikuje pojmove pamćenja i povijesti jer navodi da je pamćenje *fenomen koji je uvijek aktualan, proživljena spona s vječnom sadašnjošću, a povijest je reprezentacija prošlosti.*⁷² Nora razlikuje tri vrste pamćenja: arhivsko pamćenje, pamćenje kao dužnost svakog pojedinca i pamćenje – distanca. Prvu kategoriju definira kako bi objasnio opsjednutost proizvodnjom arhiva koji nam omogućuju definiranje vlastite povijesti i podrijetla. Druga se kategorija odnosi na privatna pamćenja koja postaju ključna za transfer kolektivnih ideja i kreiranje nacionalnih identiteta, a treća je kategorija usmjerena na traženje diskontinuiteta kako bismo preko onoga što nismo definirali vlastito postojanje. Na tragu njegove teorije spomenici funkcioniraju kao materijalizacija nematerijalnog, odnosno kao svjedoci nekog drugog vremena. Budući da nastoje zaustaviti određeni trenutak, mjesta pamćenja stvaraju iluziju vječnog trajanja, a pritom su podložna brojnim promjenama i obnavljanju značenja.⁷³

⁶⁹ Jan Assman, *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica: Vrijeme, 2005., str. 40-41.

⁷⁰ Isto, str. 42.

⁷¹ Usp. Alon Confino, »Collective Memory and Cultural History: Problems of Method«, u: *The American Historical Review* Vol. 102, No. 5 (Dec., 1997), str. 1392.

⁷² Pierre Nora, »Između pamćenja i Historije. Problematika mjestâ«, u: Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006., str.24.

⁷³ Isto, 28-37.

Promišljajući teorijska polazišta kulture pamćenja, Jan Assmann uvodi pojam *figure sjećanja* koje predstavljaju konkretne materijalne forme pojedinih događaja, osoba ili mjesta kako bi dobile smisao i postale sastavni element društvenog pamćenja. Drugim riječima, apstraktno sjećanje postaje konkretno onoga trenutka kada to sjećanje kao predmet uđe u pamćenje.⁷⁴ U djelu *Memory, History, Forgetting*, francuski filozof Paul Ricoeur razmatra pojam pamćenja te mehanizme koje povijest koristi za stvaranje pamćenja. Pojam zaborava postavlja u opreku pojmu pamćenja te navodi da je održavanje pamćenja ujedno borba protiv zaborava. Zanimljivost njegove teorije je da pamćenje tumači kao materiju koja je podložna uništavanju i mijenjanju, a upravo takva manipulacija politikom pamćenja dovodi do iskrivljenih sjećanja na individualnoj i kolektivnoj razini.⁷⁵

3.2. Reprezentacija žena u javnom prostoru grada Zagreba

Prije Drugog svjetskog rata u javnom prostoru grada Zagreba gotovo da ne postoje spomenici koji prikazuju povijesne ličnosti ženskog roda.⁷⁶ Uzmemo li u obzir tijek ženske borbe za pravo glasa i ravnopravnost s muškarcima pred zakonom, postaje logično da se upravo u razdoblju socijalizma žene započinje prikazivati u javnom prostoru kao političke subjekte, bilo kroz portret stvarne povijesne osobe (npr. narodne heroine) ili uključivanjem žena u kolektivne scene ratne, revolucionarne ili radničke tematike⁷⁷ (npr. spomenik *Strijeljanje talaca* Frane Kršinića). Položaju žena u SFRJ pogodovala je ideologija komunizma koja je bila orijentirana na veličanje rada što je rezultiralo izravnim uključivanjem žena u provedene akcije. Osim toga, vodilo se računa i o zahtjevima žena – izborno pravo, 8-satno radno vrijeme, jednake plaće i drugo. Žene su se, također, istaknule u Narodnooslobodilačkom pokretu osnovavši Antifašistički front žena.⁷⁸

⁷⁴ Jan Assmann, *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica: Vrijeme, 2005., str.44.-71.

⁷⁵ Usp., Paul Ricoeur, »Forgetting«, u: Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, Chicago: The University of Chicago Press, 2004., str. 412-457.

⁷⁶ Jedini izuzetak čini spomen-ploča s reljefnim portretom Marije Jambrešak koju je izradila kiparica Ksenija Kantoci 1939. godine. Usp. Sanja Horvatinčić, *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorska disertacija, Zadar: Poslijediplomski studij Humanističke znanosti, 2017., str. 190-191.

⁷⁷ Sanja Horvatinčić, »Izbrisane: o cirkularnosti mizogine kulture na primjeru reprezentacije žena u javnom prostoru Zagreba«, u: Natrag na trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije, (ur.) Ana Kutleša, Ivana Hanaček, Zagreb: [BLOK] Lokalna baza za osvježavanje kulture, 2015., str. 97.

⁷⁸ AFŽ je ukinut već 1953. godine pod službenim objašnjenjem *kako će cilj rodne jednakosti biti bolje promoviran kroz partijska i društvena tijela koja nisu rodno specifična*. Usp. Renata Jambrešić Kirin, »Rodni aspekti socijalističke politike pamćenja Drugoga svjetskog rata«, u: *Kultura sjećanja: 1945 : povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur.) Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Zagreb: Disput, 2009., str. 62-63.

„(...) pokušaj socijalističkoga društva da nominalnim izjednačavanjem zakonskih prava spolova i uvođenjem novih etičkih kategorija u percepciju i prikazivanje žene dekonstruira i eliminira patrijarhalni odnos dominacije, imao je i dodatni cilj – usmjeriti energiju žudnje na području Rada.“⁷⁹

Prisutnost žena u javnom prostoru moguće je tumačiti kao ulazak žena u društvene prostore koji se izravno veže na proces emancipacije žena započet još početkom prošlog stoljeća.⁸⁰ Lydia Sklevicky tumači da je neposredno iskustvo borbe utjecalo na stvaranje „novog tipa žene“ koja više nije usmjerena isključivo na potrebe svoje obitelji, već postaje ravnopravni član naroda.⁸¹ Početak velikih promjena označio je Prvi kongres AFŽ-a koji se održao krajem 1945. godine u gradu Zagrebu, a tom prigodom su građani Zagreba po prvi puta imali priliku vidjeti prikaz žene u javnom prostoru na posve drugačiji način.⁸² Povodom spomenute manifestacije je na glavnom zagrebačkom trgu postavljena kulisa oko konjaničke skulpture bana Jelačića s predimenzioniranim prikazom ženskog lika u stajaćem položaju s atributima srpa i plasta sjena u rukama. Upravo je nova ikonografija prikaza žena simbolički nagovijestila ulazak žena u povijest⁸³, a time i ulazak žena u javni prostor što potvrđuje činjenica da su u periodu nakon rata u javnom prostoru grada Zagreba postavljena spomen-popsrja narodnih heroína Rajke Baković⁸⁴, Anke Butorac, Nade Dimić, Kate Dumbović, Ljubice Gerovac, Dragice Končar te Kate Pejnović. Iako nikada nisu službeno dobile status narodnih junakinja, u javnom prostoru grada Zagreba, također su bila postavljena tri spomen-popsrja koja prikazuju Zdenku Baković (spomen-popsrje smješteno pokraj spomen-popsrja Rajke Baković), Maricu Pataki i Josipu Vardijan te jedan spomen-reljef koji prikazuje Anđelu Cvetković. Umjetnici su uglavnom imali zadatak prikazati povijesnu žensku osobu u formatu spomen-popsrja poštujući kanone soc-realističkog portretiranja uz nezaobilazno isticanje herojskog narativa. Usporedbom fotografija povijesnih ličnosti i spomen-popsrja dolazim do zaključka da su umjetnici pažnju usredotočili na modeliranje izraza lica kako bi se istaknule poželjne vrline poput neustrašivosti i razboritosti. Uključivanjem žena u brojne socijalističke

⁷⁹ Ljiljana Kolečnik, *Između Istoka i Zapada : hrvatska umjetnost i likovna kritika 50-ih godina*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006., str. 123.

⁸⁰ Više o političkom angažmanu žena u razdoblju socijalizma vidi u: Lydia Sklevicky, *Žene i moć: Povijesna geneza jednog interesa*, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku: Hrvatska sveučilišna naklada, 2020.

⁸¹ Lydia Sklevicky, *Žene i moć : Povijesna geneza jednog interesa*, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku: Hrvatska sveučilišna naklada, 2020., str. 154.

⁸² Isto, str. 219.

⁸³ Nataša Ivančević, »Svjetlonoša i bik«, u: *Vojin Bakić: Svjetlonosne forme : retrospektiva*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej suvremene umjetnosti, 7.12.2013.-2.2.2014.), (ur.) Nataša Ivančević, Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013., str. 29.

⁸⁴ Spomen-popsrja sestara Rajke i Zdenke Baković čine dva odvojena spomen-popsrja koja zajedno čine spomeničku cjelinu smještenu u Prolazu sestara Baković u Zagrebu.

rituale i ceremonije nastojalo se ojačati osjećaj kolektivnog identiteta kojim je stvorena iluzija ravnopravne političke reprezentacije žena. Međutim, jugoslavenska politika vrlo je brzo zamijenila lik revolucionarnih žena koje su se istaknule u borbi hrabrošću i junaštvom s *likom majke ratne udovice koja je dobrovoljno žrtvovala djecu za svijetlu revolucionarnu budućnost*.⁸⁵ Primjer spomen-poprjsa Kate Pejnović potvrđuje reprezentaciju partizanke koja je ostala odana KPJ i nakon gubitka muža i tri sina te zbog svoje odanosti zaslužuje status narodnog heroja⁸⁶ i biva smještena u prostor grada. Premda je socijalističko društveno uređenje donijelo pozitivne pomake k zakonskoj i društvenoj emancipaciji žena, prostorni aspekt spomen-poprjsa, odnosno njihovo smještanje u neposrednu blizinu odgojno-obrazovnih ustanova potvrđuje prisutnost snažne simbolike i predodređene uloge žena kao majki i odgajateljica.⁸⁷

Nedavno su se spomenici podignuti u čast heroina antifašističke borbe ponovno pojavili u fokusu u okviru sistematizacije i klasifikacije javne plastike u gradu Zagrebu te u recentnijim istraživanjima vidljivosti žena u javnom prostoru.⁸⁸ Od istraživanja koja su provedena u svrhu rodno mapiranja treba izdvojiti zbornik radova *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*.⁸⁹ Sanja Kajinić u okviru je zbornika istražila primjer grada Zagreba u kojemu je sustavnom analizom utvrdila kako se na primjeru javne plastike zrcali rodna neravnopravnost hrvatskog društva.⁹⁰

Prolaz sestara Baković jedina je ulica u užem centru grada Zagreba koja nosi ime po povijesnim osobama ženskog roda.⁹¹ Riječ je o prolazu koji povezuje Varšavsku i Masarykovu ulicu, a na samom početku prolaza 1977. godine postavljena su dva brončana spomen-poprjsa s prikazom Zdenke i Rajke Baković (Sl.14.), a djelo su kipara Ivana

⁸⁵ Renata Jambrešić Kirin, »Rodni aspekti socijalističke politike pamćenja Drugoga svjetskog rata«, u: *Kultura sjećanja: 1945 : povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur.) Sulejman Bosto, Tihomir Čipek, Zagreb: Disput, 2009., str. 60-62.

⁸⁶ Saša Ščapec, *Partizanke Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2013., str. 60-62.

⁸⁷ Sanja Horvatinčić, »Izbrisane: o cirkularnosti mizogine kulture na primjeru reprezentacije žena u javnom prostoru Zagreba«, u: *Natrag na trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije*, (ur.) Ana Kutleša, Ivana Hanaček, Zagreb: [BLOK] Lokalna baza za osvježavanje kulture, 2015., str. 94- 97.

⁸⁸ Usp. Katja Vretenar, Zlatan Krajina, »Politike označavanja i patrijarhalna konstrukcija Zagreba«, u: *Politička misao : časopis za politologiju* Vol. 53 No. 3, (2016.), str. 50-81.

⁸⁹ Usp. Jasenka Kodrnja, *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*, Zagreb: Institut za društvenja istraživanja u Zagrebu, 2006.

⁹⁰ Sanja Kajinić, »Spomenici – rodno mapiranje prostora na primjeru Zagreba«, u: *Jasenka Kodrnja, Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 2006., str. 116.

⁹¹ Od 1999. godine je ulica nosila naziv »Miškecov prolaz«, no 2009. godine je vraćen naziv ulice sestrama Baković. Usp. Katja Vretenar, Zlatan Krajina, »Politike označavanja i patrijarhalna konstrukcija Zagreba«, u: *Politička misao : časopis za politologiju*, Vol. 53 No. 3 (2016.), str. 63.

Sabolića.⁹² Sestre Baković istaknule su se u organiziranom otporu protiv fašističkog režima, a svojom hrabrošću i odanošću komunističkoj partiji zavrile su svojevrsni mitski status.⁹³ Rajka Baković proglašena je za narodnog heroja 24. travnja 1953. godine, a sestra Zdenka nikada nije dobila službeni status narodnog heroja.⁹⁴ Svejedno je njihov značaj potvrđen postavljanjem spomen-popsrja u najužu jezgru grada Zagreba čime se isticala njihova požrtvovnost i poželjne vrline. Iako u biti sestre Baković simboliziraju otpor agresiji i teroru, u devedesetim su godinama postale nepoželjne za novi povijesni narativ. U literaturi je spomenuto da je 2001. godine bista Zdenke Baković bila strgnuta s konzole, ali da je ubrzo vraćena.⁹⁵ Biste su preživjele nekoliko pokušaja uništavanja, a 2009. godine je službeno vraćen naziv prolaza u kojem se i danas nalaze.

Ispred osnovne škole Anka Butorac 1981. godine postavljeno je brončano spomen-popsrje antifašističke heroine (Sl.15.) koje je izradio akademski kipar Aleksandar Jovanovski.⁹⁶ Anka Butorac kao članica KPJ također se uklapala u narativ komunističkog režima zbog vrline koje su isticane kao poželjne.⁹⁷ Škola je 90-ih godina promijenila ime u O.Š. Matka Laginje, a u pregledu spomen-obilježja iz 2002. je zabilježeno da je bista uklonjena te da se na lokaciji nalazi samo izvorno postolje.⁹⁸ Danas je spomen-popsrje vraćeno na izvorno postolje, no zbog nedostatka dokumentacije ostaje nerazriješeno pitanje gdje je bista bila pohranjena od uklanjanja do ponovnog vraćanja. U zagrebačkoj četvrti Trešnjevka 1975. je godine ispred dječjeg vrtića Dragica Končar postavljeno spomen-popsrje spomenute heroine (Sl.16.) kojeg je izradio akademski kipar Lujo Lozica.⁹⁹ Dragica Končar istaknula se u NOB-u kao odani član KPJ koji je spremno izvršavao povjerljive partijske zadatke. Nakon što je uhapšena 1942. godine izložena je mučenjima kako bi odala informacije vezane za rad KPJ, a nakon toga su

⁹² Božena Kličinović et al, *Spomenici i fontane u Gradu Zagrebu*, Zagreb: Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Gliptoteka, 2007., str. 138.

⁹³ Obitelj Baković posjedovala je trafiku u Nikolićevoj ulici 7 (danas Teslina ulica) koja je funkcionirala kao tajno okupljalište komunista i glavna veza za protok tajnih informacija i razmjenu dokumenata. Nakon što su fašističke snage otkrile djelovanje komunista u trafici, sestre Baković i njihov brat Mladen su bili uhapšeni. Rajka Baković je preminula uslijed teških ozljeda zadobivenih nakon višednevnog mučenja, a smrt Zdenke Baković je do danas nerazjašnjen uz pretpostavku da je počinila samoubojstvo skočivši s trećeg kata zgrade u kojoj je bila zatvorena. Usp. Saša Ščapec, *Partizanke Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2013.

⁹⁴ *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, Beograd: Omladina, 1957., str. 36.

⁹⁵ Juraj Hrženjak (ur.), *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002., str. 319.

⁹⁶ Božena Kličinović et al, *Spomenici i fontane u Gradu Zagrebu*, Zagreb: Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Gliptoteka, 2007., str. 112.

⁹⁷ Ona je kao članica KPJ također bila izložena brojnim mučenjima, no nikada nije odala niti jednu informaciju što ju je promaknulo u narodne heroje službenim proglašenjem 14. 12. 1949. godine. Usp. *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, Beograd: Omladina, 1957., str. 114.

⁹⁸ Juraj Hrženjak (ur.), *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002., str. 332.

⁹⁹ Isto, str. 386.

ju ubili bacivši je s trećeg kata zgrade.¹⁰⁰ Iako sudbina preimenovanja naziva nije zaobišla niti ovaj dječji vrtić, postolje sa spomen-poprsjem Dragice Končar i danas se nalazi na izvornom mjestu.

Premda u slučaju spomen-poprsja koji prikazuju žene kao političke subjekte ne možemo govoriti o visokom stupnju estetske inovativnosti, svejedno je njihovo smještanje u prostor grada ostvarilo doprinos vidljivosti žena u javnom prostoru. Nažalost, proces emancipacije žena započeo u razdoblju socijalizma znatno je usporen ukidanjem Antifašističkog fronta žena već 1953. godine kad se reprezentacija žena kroz popularne medije često svodila na romantizirane narative i formiranje rodni stereotipa ženskog učešća u ratu.¹⁰¹ Zanimljivo je spomenuti da usporedo s postavljanjem spomen-poprsja antifašističkim heroinama u javnom prostoru grada Zagreba, nove jugoslavenske feministkinje dovode u pitanje ulogu žena u partizanskom pokretu kako bi preispitale dotadašnje povijesne narative i preuzele inicijativu u pisanju vlastite povijesti. Kritika novog vala feministkinja dovela je u pitanje retoriku veličanja uloge žena isključivo u NOB-u što je, prema njihovom mišljenju, onemogućilo pisanje ženske povijesti.¹⁰² Prema tumačenju Zsófia Lóránd, jugoslavenske feministkinje su dovele u pitanje reprezentaciju i interpretaciju uloge žena u Drugom svjetskom ratu što se nije podudaralo s ideologijskim ciljevima SFRJ.¹⁰³ Konačan preokret dogodio se devedesetih godina XX. stoljeća kad su u okviru revizije povijesti najviše stradale ženske povijesne osobe¹⁰⁴ izgubivši svoje mjesto u kulturnom krajoliku grada Zagreba zbog čega se i danas vode brojne rasprave o vidljivosti žena u zagrebačkom javnom prostoru.

3.3. Rekonstrukcija identiteta grada

Devedesete godine prošlog stoljeća postale su sinonim za postsocijalizam – razdoblje tranzicije od socijalističkog društvenog uređenja k liberalnom tržišnom kapitalizmu.¹⁰⁵ Terminološki gledano, pojam post-socijalizam uspostavljen je kao tehnički termin za teorijsko razmatranje razdoblja socijalizma kako bismo shvatili ideju liberalizma i kapitalizma u kojem

¹⁰⁰ *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, Beograd: Omladina, 1957., str. 359.

¹⁰¹ Sanja Horvatinčić, »Izbrisane: o cirkularnosti mizogine kulture na primjeru reprezentacije žena u javnom prostoru Zagreba«, u: *Natrag na trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije*, (ur.) Ana Kutleša, Ivana Hanaček, Zagreb: [BLOK] Lokalna baza za osvježavanje kulture, 2015., str. 100.

¹⁰² Zsófia Lóránd, *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*, Zaprešić: Fraktura, 2020., str. 88.

¹⁰³ Isto, str. 92.

¹⁰⁴ Sanja Horvatinčić, »Izbrisane: o cirkularnosti mizogine kulture na primjeru reprezentacije žena u javnom prostoru Zagreba«, u: *Natrag na trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije*, (ur.) Ana Kutleša, Ivana Hanaček, Zagreb: [BLOK] Lokalna baza za osvježavanje kulture, 2015., str. 97-98.

¹⁰⁵ »Postsocijalizam«, u: *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, (ur.) Miško Šuvaković, Zagreb: Horetzky; Ghent: Vlees & Beton, 2005., str. 494.

danas živimo.¹⁰⁶ Početak velikih mijena označila je 1989. godina odnosno *kraj komunističkih diktatura, hladnog rata i njime uzrokovane podjele svijeta na Istok i Zapad*¹⁰⁷, no dolazak promjena počeo se nazirati već 80-ih godina. Politička je kriza oslabila diktaturu te je započeo proces napuštanja politike prošlosti koja je bila utemeljena na veličanju Tita i partizanskog pokreta.¹⁰⁸ Na prvim višestranačkim izborima 1990. godine, pobjedu je odnijela stranka Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) s prvim predsjednikom Franjom Tuđmanom na čelu, a Hrvatski Sabor proglasio je neovisnost i suverenitet Republike Hrvatske.¹⁰⁹ Jednom kad se Hrvatska osamostalila, preostalo je još pobijediti u borbi s neprihvatljivom poviješću kao *fenomen koji opažamo u svim suvremenim društvima, a što uvijek znači i borbu za pravo na određivanje onoga što treba zapamtiti i onoga što treba zaboraviti. Interpretacijom ili reinterpetacijom prošlosti utječe se na kolektivnu memoriju, a događaji iz prošlosti reinterpetiraju se s obzirom na dominantnu politiku i ideologiju.*¹¹⁰ No, u novonastaloj Republici Hrvatskoj Domovinski je rat i osamostaljenje potaknulo brojna problemska pitanja u kontekstu suočavanja sa zajedničkom – jugoslavenskom poviješću. Postalo je izrazito važno tumačiti povijest na novi način kako bi se ponovno konstruirao i ojačao nacionalni identitet te je započeo proces konstruiranja novog sjećanja „oštećene strane“ kojoj je bilo uskraćeno pravo na povijest.¹¹¹ Nova politika sjećanja vodeće stranke HDZ u središte je ideologije postavila dugo prešućivane komunističke zločine koji su se pripisivali srpskim partizanskim jedinicama¹¹², a u javnom diskursu se intenzivno raspravljalo o temama kao što su povijest Hrvata i zasluge povijesnih ličnosti kao što su ban Josip Jelačić i Stjepan Radić.¹¹³ Razmatrajući područje kulture u razdoblju devedesetih, Andrea Zlatar zaključuje da je nova kulturna politika u potpunosti bila usredotočena na *stvaranje reprezentativnog imidža*

¹⁰⁶ Žarko Paić, »Postsocijalizam? Kratka povijest iščeznuća«, u: *Život umjetnosti* 94 (2014.), str 4-15.

¹⁰⁷ Tihomir Čipek, *Kultura sjećanja: 1991 : povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb: Disput, 2011., str.7

¹⁰⁸ Isto., str. 16.

¹⁰⁹ Laura Šakaja, Jelena Stanić, »Other(ing), self(portraying), negotiating: the spatial codification of values in Zagreb's city-text«, *Cultural Geographies* Vol. 18, No. 4 (October 2011.), str. 500.

¹¹⁰ Aleksandar Jakir, »„Spomenici su prošlost i budućnost.“ Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije«, u: *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 51 No. 1 (2019.), str. 158.

¹¹¹ Tihomir Čipek, *Kultura sjećanja: 1991 : povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb: Disput, 2011., str. 16.

¹¹² Isto, str. 19.

¹¹³ Holm Sundhaussen, »Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija „sjećanja“ i mitova«, u: Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006., str. 239.-285.

*nacionalnog kulturnog identiteta i povijesti*¹¹⁴, a posljedica takve politike je kulturalna amnezija koja je *jedna od najgorih posljedica „duhovne obnove“ devedesetih.*¹¹⁵

U baštinu NOB-a od početka je bila utkana poruka bratstva i jedinstva što se u potpunosti kosilo s novim vrijednostima koje je poredak promicao tokom 1990-ih godina. U politiku novonastale države nisu se mogle uklopiti teme koje na bilo koji način veličaju jugoslavenstvo i pozitivne strane poretka bivše države, a *svako polazište koje bi smatralo jugoslavenski okvir boljim modelom budućeg života i razvoja unaprijed je bilo otpisano kao neprijateljsko i subverzivno.*¹¹⁶ Učitavanje novih značenja već postojećim spomenicima rezultiralo je masovnim uništavanjem spomenika budući da je Domovinski rat i politika novonastale države odredila odnos prema tim spomenicima u negativnom svjetlu. Politika novog poretka morala je raskinuti s idejom jugoslavenstva, a u tom su smislu stradali brojni spomenici, odnosno jugoslavenska se baština nastojala razgraditi, a društvo *retradicionalizirati.*¹¹⁷

„To nas dovodi do historiografske teorije o kulturi sjećanja prema kojoj se društvena i politička moć ponajprije predstavljaju kroz kontrolu nad poviješću i prostorom, a nazivi ulica predstavljaju jedno od njihovih najbližih preplitanja. Zato se imenovanja i preimenovanja, konstantna transformacija navodno vječnog fizičkog okruženja, jedno od najmoćnijih i najkontroverznijih sredstava politike sjećanja i jedan od najeksplicitnijih postupaka prerađivanja prošlosti. Cjelokupna arhitektura grada, a posebno službeni nazivi ulica – segment najpogodniji za diskurzivnu rekonstrukciju, itekako je značajna u procesu stvaranja identiteta.“¹¹⁸

Proces samopotvrđivanja hrvatskog naroda ostvaren je u traženju razlika s Drugim.¹¹⁹ Promatrani kroz prizmu pojma Drugi, Srbi kao nacija i socijalistička Jugoslavija predstavljaju temeljne razlike kroz koje se potvrđuje hrvatski identitet i neovisnost Republike Hrvatske. Shodno tome srpska nacionalnost postaje neprimjerena javnom prostoru te dolazi do preimenovanja ulica koja su isticale srpsku nacionalnost i uklanjanja spomenika koji

¹¹⁴ Andrea Zlatar, »Kulturna politika u Hrvatskoj u razdoblju tranzicije«, u: Andrea Zlatar, *Prostor grada, prostor kulture : Eseji iz kulturne politike*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2008., str. 23.

¹¹⁵ Isto., 31.

¹¹⁶ Dragan Markovina, *Povijest poraženih*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2015., str. 36.

¹¹⁷ Isto, str. 122.-123.

¹¹⁸ Isto, str. 178.

¹¹⁹ »Drugi«, u: *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, (ur.) Miško Šuvaković, Zagreb: Horetzky; Ghent: Vlees & Beton, 2005., str. 153. Pojam Drugi je nastao u okvirima poststrukturalističke i postmodernističke kritike, a razrađen je u teoriji Rolanda Barthesa, Michela Foucaulta, Julije Kristee, Phillippea Sollersa, Cvetana Todorova i Jacquesa Derridaea.

prikazuju osobe srpske nacionalnosti. Problematika koja je tek s vremenskim odmakom uočena jest da su mnogi spomenici stradali zbog nekritičke paradigme izjednačavanja partizana, komunista i Srba.¹²⁰ Otežano razumijevanje povijesti javilo se zbog toga što se jugoslavenski antifašistički pokret razvijao uz bok komunističke partije što je dovelo do današnje nemogućnosti distinkcije tih dvaju pojmova.¹²¹ Brojni razlozi, uglavnom ideološke prirode, objašnjavaju zašto promjena političkog poretka uvjetuje razumijevanje prethodno uspostavljene baštine. Problematika socijalističke memorijalne plastike pojavila se i zbog tendencije poništavanja vremena, traume i sadržaja zbog kojeg ti spomenici postaju primjer disonantne baštine.¹²²

¹²⁰ Laura Šakaja, Jelena Stanić, »Other(ing), self(portraying), negotiating: the spatial codification of values in Zagreb's city-text«, *Cultural Geographies* Vol. 18, No. 4 (October 2011.), str. 501.

¹²¹ Isto, 502.

¹²² Sanja Potkonjak, Tomislav Pletenac, »Kada spomenici ožive – „umjetnost sjećanja“ u javnom prostoru«, u: *Studia ethnologica Croatica* Vol. 23 No. 1 (2011.), str. 10.

4. Fenomeni brisanja pamćenja u gradu Zagrebu

Na hrvatskim prostorima fenomene brisanja pamćenja zapažamo kroz čitavu povijest. Uglavnom se promjenom političkog poretka (Austro-Ugarska, Kraljevina Jugoslavija, NDH, socijalistička Jugoslavija, Republika Hrvatska) javlja tendencija brisanja pamćenja na ono što pojedinom poretku ne odgovara za proces *samoidentifikacije*.¹²³ Suvremeni fenomeni brisanja pamćenja u postsocijalističkom periodu povezani su s već spomenutom promjenom političkog poretka koja se dogodila raspadom socijalizma i Jugoslavije na koncu 20. stoljeća. Brisanje pamćenja jugoslavenske baštine provođeno je brojnim metodama: preimenovanjem ulica, trgova, imena ustanova te uklanjanjem spomenika i *urbanog znakovlja* kako bi se upravljalo kolektivnim sjećanjem.¹²⁴ Budući da spomenici posvećeni NOB-u *predstavljaju javni umjetnički objekt čija se politička i društvena utilitarnost jasnog ideološkog predznaka teško može prikriti ili neutralizirati*¹²⁵, već početkom 90-ih godina započeo je proces uklanjanja, premještanja, uništavanja i prenamijene dotičnih spomenika. Spomenici koji na bilo koji način bude asocijacije na NOB, radnički pokret, revoluciju ili Jugoslaviju postali su primjer »neželjene«, »neprimjerene«, »teške« ili »disonantne« baštine.

Fenomeni brisanja pamćenja mogu se najjednostavnije podijeliti u dvije grupe – s jedne strane brisanje pamćenja odozgo koje iniciraju državne službe putem službenih zahtjeva za uklanjanje, premještanje i prenamijenu spomenika, no istovremeno se zapaža fenomen brisanja pamćenja odozdo koje izazivaju neposredni korisnici spomenika, a najčešće završavaju uništavanjem spomenika. U svrhu ovog istraživanja fenomene brisanja pamćenja podijelila sam u nekoliko kategorija, a svaku ću od njih objasniti na odabranom primjeru javne plastike s područja grada Zagreba koja je u literaturi prepoznata kao plastika s visokim stupnjem estetske vrijednosti. Navedeni fenomeni u postsocijalističkom su Zagrebu postali mehanizmi kojima nove politike upravljaju javnim prostorom.

4.1. Uklanjanje spomenika

U gradu Zagrebu u razdoblju od 1991. do 2000. godine uklonjena su brojna spomen-obilježja iz razdoblja socijalizma. Val uklanjanja u najvećoj je mjeri zahvatio spomen-ploče i spomen-

¹²³ Laura Šakaja, Jelena Stanić, »Other(ing), self(portraying), negotiating: the spatial codification of values in Zagreb's city-text«, *Cultural Geographies* Vol. 18, No. 4 (October 2011.), str. 510.

¹²⁴ Katja Vretenar, Zlatan Krajina, »Politike označavanja i patrijarhalna konstrukcija Zagreba«, u: *Politička misao : časopis za politologiju* Vol. 53 No. 3 (2016.), str. 51-52.

¹²⁵ Sanja Horvatinčić, *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorska disertacija, Zadar: Poslijediplomski studij Humanističke znanosti, 2017., str. 17.

poprsja, dok su spomenici najčešće premješteni ili prenamijenjeni. Međutim, provedena uklanjanja često su bila izvedena bez službenih dozvola državnih ustanova. Izostankom dokumentacije stvorena je klima svojevrsnog prebacivanja odgovornosti gradskih ustanova koje tvrde da su događaji iz 90-ih godina u potpunosti bili izvan njihove kontrole. Shodno tome ravnatelji i ravnateljice dječjih vrtića i osnovnih škola prilikom svakog upita o traženim spomen-obilježjima upućuju na gradske institucije, tvrdeći da oni ne posjeduju nikakve informacije i dokumentaciju o spomenicima koji se nalaze na javnoj površini grada Zagreba. S druge strane, *Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode*, također nedostaje dokumentacija vezana za uklanjanje spomen-obilježja budući da se 90-ih nisu pokretali službeni postupci za uklanjanje spomenika s javnih površina što je rezultiralo činjenicom da je iznimno zahtjevno ući u trag sudbine javne plastike iz razdoblja socijalizma.¹²⁶

Jedan od značajnijih primjera uklanjanja spomenika bio je spomenik iz parka tvornice »Prvomajska« (Sl.17.) koji je podignut 1961. godine, a djelo je akademskog kipara Luke Musulina. Spomenik je zamišljen kao kombinacija armiranobetonske stijene nepravilne forme i brončanog reljefa koji prikazuje skupinu boraca pod zastavom.¹²⁷ U pregledu spomenika 2002. godine navedeno je oštećenje spomenika i simbola zvijezde¹²⁸, no brončani je reljef vrlo brzo završio na reciklažnom dvorištu. Nakon što je primijećeno da bi se moglo raditi o vrijednom spomeniku, stigao je poziv u *Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode* te je odlučeno da se reljef pohrani u Ljevaonicu Ujević. Prema navodima ravnatelja, spomenik se gotovo 20 godina nalazi u dvorištu ljevaonice, no pitanje sudbine spomenika još je uvijek otvoreno zbog nedostatka interesa gradskih ustanova za spomenike iz razdoblja socijalizma.¹²⁹

Premda postoje brojni primjeri uklanjanja spomen-poprsja¹³⁰, fenomen uklanjanja spomenika iz razdoblja socijalizma objasniti ću na primjeru uklanjanja figura žena kao povijesnih ličnosti iz javnog prostora grada Zagreba. Devedesetih godina su imena heroína antifašističke borbe i istaknutih žena u radničkom pokretu uklonjena iz naziva dječjih vrtića i osnovnih škola. Pojedine ustanove preimenovane su u prema imenima povijesnih ličnosti muškaraca koji su

¹²⁶ Informacije je iz *Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode* ustupila Ana Vranić Rob putem e-pošte (10.srpnja 2020.)

¹²⁷ *Spomenici i spomen obilježja radničkog pokreta i narodne revolucije u Zagrebu*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, 1981., str. 160-161.

¹²⁸ Juraj Hrženjak (ur.), *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002., str. 337.

¹²⁹ Informacije je ustupio ravnatelj ljevaonice – gospodin Damir Ujević putem telefonskog poziva. (9.srpnja, 2020.)

¹³⁰ Usp. Juraj Hrženjak (ur.), *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002.

bili u skladu s ideologijom novog političkog sustava, dok su neke ustanove nazive zamijenile imenima likova iz književnosti.

Zagrebačka četvrt Trešnjevka broji nekoliko osnovnih škola i dječjih vrtića kojima su 90-ih godina promijenjeni nazivi ustanova te su uklonjena spomen-popsrja smještena ispred ustanova. Osnovna škola Julija Klovića nekoć je nosila ime Kata Dumbović, a ispred škole se nalazilo cementno spomen-popsrje narodne heroine koje je izradio kipar Luka Ilić. Nakon što je bista Kate Dumbović 90-ih godina postala predmet sustavnog uništavanja, uprava škole je 1999. godine odlučila ukloniti spomen-popsrje i donirati ga Hrvatskom povijesnom muzeju gdje se čuva s vidljivim tragovima oštećenja.¹³¹ (Sl.18.) Ispred škole je i danas vidljiv ostatak postolja na kojem se nalazilo spomen-popsrje. (Sl.19.) Premda se uklanjanjem skulpture iz javnog prostora u prostor muzeja otvaraju brojna problemska pitanja, preostaje zaključiti kako je na ovaj način spomen-popsrje iz razdoblja socijalizma sačuvano od potpunog uništavanja. U ulici Huga Badalića nalazio se dječji vrtić koji je također nosio ime narodne heroine Kate Dumbović. U skladu s političkim promjenama, dječji je vrtić nakratko nosio ime Marijana Čavića, a potom je trajno preimenovan u dječji vrtić Trešnjevka.¹³² Ispred vrtića nalazilo se spomen-popsrje Kate Dumbović koje je uklonjeno kao i većina drugih bista. U prostoru dvorišta dječjeg vrtića Marice Pataki (danas dječji vrtić »Potočnica«) nalazilo se postolje i brončano spomen-popsrje koje je izradio akademski kipar Stanko Mišić 1970. godine. Premda Marica Pataki nikada nije službeno proglašena narodnom heroinom, svejedno se istaknula u antifašističkom pokretu zbog čega je predstavljala važnu ličnost u socijalističkoj propagandi. Spomen-popsrje je uklonjeno 1992. godine te darovano Hrvatskom povijesnom muzeju gdje se i danas čuva.¹³³

U zagrebačkom naselju Zaprude je ispred dječjeg vrtića Kate Pejnović bilo postavljeno brončano spomen-popsrje narodne heroine koje je izradio akademski kipar Vanja Radauš prikazavši ju s njenim neizostavnim atributom – crnom maramom koju je uvijek nosila.¹³⁴ Prilikom preimenovanja vrtića, spomen-popsrje je uklonjeno s izvornog mjesta te u dobrom

¹³¹ Informacije ustupila Snježana Pavičić, kustosica Hrvatskog povijesnog muzeja u Zagrebu. (9. srpnja 2020.)

¹³² Mario Šimunković, Domagoj Delač, *Sjećanje je borba : spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području grada Zagreba*, Zagreb : Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske : Alerta – Centar za praćenje desnog ekstremizma i protudemokratskih tendencija, 2013., str. 473.

¹³³ Informacije ustupila Snježana Pavičić, kustosica Hrvatskog povijesnog muzeja u Zagrebu. (putem e-pošte 9. srpnja 2020.)

¹³⁴ Saša Ščapec, *Partizanke Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2013., str. 60-62.

stanju pohranjeno u Gliptoteku HAZU (Depo Jelačić) gdje se i danas čuva.¹³⁵ Još je jedno spomen-popsrje s prikazom Anke Butorac pohranjeno u Gliptoteci HAZU (također Depo Jelačić).¹³⁶ Spomen-popsrje izvorno je bilo smješteno zajedno s bistama drugih istaknutih revolucionara u zgradi Radničkog doma »Đuro Salaj« na trgu kralja Petra Krešimira IV 2 (nekoć Lenjinov trg). Autor je kipar Vanja Radauš koji je 1962. godine izradio spomen-popsrje od bijelog mramora posvećeno narodnoj heroini. Devedesetih je godina spomenuto popsrje uklonjeno iz zgrade, a danas se čuva u Gliptoteci HAZU.¹³⁷

Na adresi Lašćinska cesta 32 nalazi se dječji vrtić »Mali Princ« koji se nekoć zvao dječji vrtić »Josipa Vardijan«. Premda nije riječ o narodnoj heroini, sudbina mijenjanja imena i uklanjanja spomen-popsrja devedesetih godina nije zaobišla niti ovu ustanovu. Naime, Josipa (Pepica) Vardijan bila je pripadnica Sindikata grafičkih radnika te je kao i mnogi radnici bila žrtva fašističkog terora.¹³⁸ Na službenoj internetskoj stranici dječjeg vrtića navedeno je da je uslijed političkih promjena „željom zaposlenih“ uklonjeno ime Josipe Vardijan iz naziva vrtića, isto kao i spomen-popsrje koje se nalazilo na konzoli smještenoj na ulazu u zgradu dječjeg vrtića.¹³⁹ Međutim, pitanje trenutnog smještaja spomen-popsrja Josipe Vardijan ostaje i dalje nerazriješeno budući da je *Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode* ustupio informaciju o pohranjivanju spomen-popsrja 1992. godine u depo Hrvatskog povijesnog muzeja¹⁴⁰, koja se pokazala netočnom. No, spomen-popsrje Josipe Vardijan ne predstavlja izoliran slučaj. Slična sudbina zatekla je i spomen popsrje narodne heroine Ljubice Gerovac koje je izvorno bilo smješteno na križanju Odranske i Stupničke ulice. Riječ je o djelu akademskog kipara Ivana Sabolića, a nakon uklanjanja bisti se gubi svaki trag.¹⁴¹ Jedini

¹³⁵ Informacije ustupio Filip Turković-Krnjak, kustos Gliptoteke HAZU u Zagrebu. (putem e-pošte 13. srpnja 2020.)

¹³⁶ Informacije ustupio Filip Turković-Krnjak, kustos Gliptoteke HAZU u Zagrebu. (putem e-pošte 13. srpnja 2020.)

¹³⁷ Stipe Ugarković, Ivan Očak, *Zagreb Grad Heroj Spomen obilježja revoluciji*, Zagreb: August Cesarec, 1979., str. 208-211.

¹³⁸ *Spomenici i spomen obilježja radničkog pokreta i narodne revolucije u Zagrebu*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, 1981., str. 241-243.

¹³⁹ Dječji vrtić »Mali princ«, <https://vrtic-maliprinc.zagreb.hr/default.aspx?id=44> (pregledano: 19. svibnja, 2021.)

¹⁴⁰ Ana Vranić Rob navodi: „Prema bilješkama koje imam, bista je trebala biti pohranjena u Hrvatski povijesni muzej, no bilo je slučajeva da biste nisu pohranjene u muzejima koji su navedeni u spisu.“ (e-pošta 10. srpnja 2020.)

¹⁴¹ Mario Šimunković, Domagoj Delač, *Sjećanje je borba : spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području grada Zagreba*, Zagreb : Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske : Alerta – Centar za praćenje desnog ekstremizma i protudemokratskih tendencija, 2013., str. 454.

izuzetak među spomen-poprsjima čini spomen-reljef Anđeli Cvetković kojeg je izradio akademski kipar Stjepan Gračan. Preimenovanjem dječjeg vrtića spomen-reljef je uklonjen.¹⁴²

Prilikom istraživanja trenutnog smještaja spomen poprsja Nade Dimić pojavile su se mnoge proturječnosti. Naime, 1959. godine u ulici Petra i Tome Erdödyja 16 (nekoć Kulušićeva ulica) postavljena je brončana spomen-bista narodne heroine Nade Dimić na ulazu u istoimenu tvornicu tekstila¹⁴³, a devedesetih je spomen-poprsje uklonjeno s izvorne lokacije.¹⁴⁴ Iz *Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode* potvrđeno je da je prilikom provedenog istraživanja 2007. godine za publikaciju »Spomenici i fontane u Gradu Zagrebu«, spomen-poprsje Nade Dimić pronađeno u dvorištu bivše tvornice tekstila »Nada Dimić«. Budući da je tvornica od 90-ih godina do danas promijenila niz privatnih vlasnika i investitora¹⁴⁵, danas je nemoguće ući u privatni prostor dvorišta. No, u međuvremenu je iz Muzeja grada Zagreba potvrđeno da je spomen-poprsje Nade Dimić pohranjeno u depo muzeja. Iako nemaju konkretne informacije o nabavi spomen-poprsja (pretpostavljaju da je spomen-poprsje dospjelo u MGZ prilikom adaptacije ili zatvaranja objekta), ističu da je spomenuta bista u dobrom stanju bez ikakvih tragova oštećenja.¹⁴⁶

4.2. Premještanje spomenika

Već spomenuti teoretičar Pierre Nora u raspravi o mjestima pamćenja piše da *spomenička mjesta, poput kipova ili spomenika mrtvima, značenje crpe iz svoje intrinzične egzistencije te nadodaje da iako njihova lokacija uopće nije nevažna, mogli bi opravdano biti smješteni negdje drugdje, a da im se značenje ne poremeti.*¹⁴⁷ Premda je čitava teorija o mjestima pamćenja izuzetno pridonijela istraživanju spomenika iz doba socijalizma, istaknuta tvrdnja teoretičara nije u potpunosti primjenjiva na zagrebačke spomenike posvećene NOB-u jer je upravo kontekst prostora u kojem su smješteni neraskidiv od semantičkog shvaćanja memorijske plastike. U pravilu su spomenici bili podizani na mjestima na kojima su se dogodili značajni događaji ili ispred ustanova koja su nosila imena važnih osoba.

¹⁴² Isto., 436.

¹⁴³ Stipe Ugarković, Ivan Očak, *Zagreb Grad Heroj Spomen obilježja revoluciji*, Zagreb: August Cesarec, 1979., str.178.

¹⁴⁴ Juraj Hrženjak (ur.), *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002., str. 332.

¹⁴⁵ Vidi više o tvornici: Marina Pretković, »Tvornica „Nada Dimić“ u Zagrebu – povijesni pregled, problemi zaštite i mogućnosti revitalizacije«, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* No. 37/38 (2013.), str. 119.-132.

¹⁴⁶ Informacije ustupila Hela Vukadin, kustosica Muzeja grada Zagreba. (putem e-pošte 13. srpnja 2020.)

¹⁴⁷ Pierre Nora, »Između pamćenja i Historije. Problematika mjesta«, u: Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga, str. 41.

Premještanjem spomenika javlja se pojava partikularnog sjećanja (Pierre Nora) pri čemu je sjećanje na pojedinu osobu ili događaj i dalje zastupljen, ali bez prostornog konteksta koji spomeniku daje potpuni smisao i značenje. O važnosti prostornog konteksta raspravljano je već prilikom Prvog međunarodnog kongresa arhitekata i tehničara vezanih za povijesne spomenike održanog u Ateni 1931. godine. Načela konzerviranja spomenika istaknuta su u dokumentu Atenske povelje (1931.), a zaključeno je da se svako premještanje spomenika iz izvornog konteksta smatra neprikladnim.¹⁴⁸ Iako je u Mletačkoj povelji (1964.) istaknuta važnost smještaja spomenika, premještanje spomenika je dopušteno u slučaju ugroze spomenika ili ako je njegovo premještanje u skladu s nacionalnim ili međunarodnim interesom.¹⁴⁹ Sljedeći primjerima pokušat ću objasniti jesu li istaknuta konzervatorska načela primjenjiva na spomenike iz razdoblja socijalizma.

U ulici Proleterskih brigada 68 (danas Vukovarska ulica) ispred Radničkog sveučilišta Moša Pijade¹⁵⁰ bio je smješten brončani spomenik kojeg je napravio Antun Augustinčić 1954. godine (Sl.20.). Spomenik se nalazio na postamentu obloženom crnim mramorom, a skulptura prikazuje povijesnu ličnost Mošu Pijade u sjedećem položaju s otvorenom knjigom kao atributom koji upućuje na područje djelatnosti kojom se bavio.¹⁵¹ Nakon što je ulica Proleterskih brigada promijenila naziv u Vukovarska ulica, spomenik je postao neprimjeren prostoru u kojem se nalazi budući da prikazuje osobu srpske nacionalnosti i židovskog podrijetla. Spomenik je u 90-im godinama premješten na novu lokaciju – u park Doma Zaklade Lavoslava Schwarza, na adresi Bukovačka cesta 55 (Sl.21.)¹⁵² Unatoč činjenici da je premještanjem spomenik zaobišla sudbina razornog uništavanja ili krađe materijala, veliki nedostatak trenutnog smještaja spomenika je njegov premještaj s javne površine u prostor spomenutog parka zbog čega je spomenik lišen svog primarnog značenja.

¹⁴⁸ Atenska povelja, 1931., <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments> (pregledano 24. svibnja, 2021.)

¹⁴⁹ Mletačka povelja, 1964., https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (pregledano 24. svibnja, 2021.)

¹⁵⁰ Moša Pijade je bio akademski slikar rođen u Beogradu. Istaknuo se u novinarskom radu. Bio je član KPJ od 1920. godine, a NOB-u je sudjelovao od 1941. godine. Nakon zabrane rada KPJ, Moša Pijade je predvodio ilegalno štampanje lista „Komunist“, a nakon što je djelatnost otkrivena, bio je višestruko osuđivan i zatvaran. Dok je bio u zatvoru, preveo je ključno djelo Karla Marxa „Kapital“ te brojna druga djela važna za socijalističku ideologiju. Nakon Drugog svjetskog rata nastavio je s političkim radom sve do iznenadne smrti 1957. godine. Za narodnog heroja proglašen je 27.11.1953. Usp. *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, Beograd: Omladina, 1957., str. 621-622.

¹⁵¹ *Spomenici i spomen obilježja radničkog pokreta i narodne revolucije u Zagrebu*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, 1981., str. 173-174.

¹⁵² Juraj Hrženjak (ur.), *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002., str. 344.

Drugi je primjer premještanja spomenika brončani spomenik Radi Končaru kojeg je izradio Vanja Radauš 1952. godine. Spomenik prikazuje povijesnu ličnost u herojskom stavu s čekićem u ruci, a na stepenastom mramornom podnožju stoji natpis s kratkim crticama iz života narodnog heroja.¹⁵³ Na primjeru ovog spomenika vidljivo je provođenje ideoloških zahtjeva socijalističkog režima u kojem se ciljano izabrao atribut čekića (a ne puške) kako bi kip utjelovio ideju i simboliku borbe radnika za slobodu. Prvotno je spomenik Rade Končara postavljen u dvorište istoimene tvornice¹⁵⁴, no izgradnjom nove upravne zgrade 1972. godine spomenik je premješten na novu lokaciju (danas Baštijanova ulica), izvan tvorničkog sklopa. Usprkos brojnim negativnim reakcijama, premještanjem u javni prostor grada Zagreba spomenik je postao vidljiv većem broju ljudi. Međutim, u studenom 1991. godine uslijed političkih i društvenih promjena, spomenik je (bez postolja) ponovno premješten na izvornu lokaciju kako bi se povijesna ličnost srpske nacionalnosti i povezanosti s KPJ sakrila od pogleda javnosti. Nova politika pamćenja uvjetovala je premještanje skulpture na manje vidljivo mjesto čime je spomenik lišen komemorativne funkcije. Problematika *privatizacije* javne skulpture i dalje je aktualna s obzirom na to da je danas nemoguće pristupiti spomeniku bez dozvole zaštitara tvorničkog sklopa.¹⁵⁵

Premještanje spomenika moguće je promatrati u skladu s konzervatorskim načelima istaknutim u Atenskoj i Mletačkoj povelji. Čin premještanja spomenika ujedno je značio njihovo konzerviranje, no njihov trenutni smještaj onemogućava ispravno čitanje spomenika. U Dokumentu o autentičnosti iz Nare (1994.)¹⁵⁶ istaknuto je da prosudbi autentičnosti spomenika doprinosi korištenje izvornih podataka o spomeniku (npr. oblik, uporaba, smještaj, itd.). Budući da novi smještaj istaknutih spomenika ograničava njihovo ispravno čitanje u umjetničkom, povijesnom i društvenom kontekstu, smatram da je nužno u neposrednoj blizini spomenika postaviti ploču koja sadržajno uključuje biografiju spomenika te njegov izvorni smještaj.

¹⁵³ Na natpisu je prema Dušanu Koraću bilo uklesano: „Rade Končar, narodni heroj, politički sekretar CK KPH, rođen dne 28. X. 1911. god. Strijeljan od talijanskih fašista dne 22.V.1942. u Šibeniku“. Usp. Dušan Korać, *Spomenici i spomen-ploče u čast učesnika i događaja NOB na području Zagreba*, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1958., str. 37.

¹⁵⁴ Dušan Korać, *Spomenici i spomen-ploče u čast učesnika i događaja NOB na području Zagreba*, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1958., str. 36.

¹⁵⁵ Tomislav Augustinčić, »(Ne)Primjerenost i nevidljivost (spomenika) Rade Končara«, u: Tamara Buble, Sanja Potkonjak, Tihana Pupovac, Nevena Škrbić Alempijević (ur.), *Zagreb grad Heroj: prakse sjećanja na NOB, Hrestomatija* vol.1, Zagreb: Klub studenata etnologije i kulturne antropologije, SF:ius, 2017., str. 62-82.

¹⁵⁶ Dokument o autentičnosti iz Nare (1994.), <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf> (pregledano 24. svibnja 2021.)

4.3. Prenamjena spomenika

Brisanje pamćenja se, osim uklanjanjem i premještanjem spomenika, može postići i mijenjanjem izvornog značenja spomenika, tzv. *resemiotizacijom* koja označava uklanjanje ili dodavanje novih elemenata na već postojeći spomenik čime se izvorno značenje u potpunosti mijenja. Prenamjena spomenika nije isključivo vezana za državu ili politički autoritet, već može biti rezultat djelovanja subverzivne grupe ili pojedinaca.¹⁵⁷ Devedesetih godina brojni su spomenici izgubili simbol crvene peterokrake zvijezde koja je predstavljala povezanost s partizanima, komunistima i antifašističkim pokretom.¹⁵⁸ Izvorni simboli spomenika često su modificirani simbolima katoličkog križa ili hrvatske šahovnice, a tekstovi izvornih spomen-ploča uništeni su ili su pretrpjeli brojne preinake kako bi se naglasila posveta hrvatskom, a ne jugoslavenskom narodu.¹⁵⁹ U zagrebačkoj četvrti Dubrava 90-ih je godina uklonjena crvena zvijezda sa spomenika poginulih boraca u NOB-u i 18-orici obješenih u prosincu 1943, a spomen-ploča je premazana crvenom uljanom bojom.¹⁶⁰

Reprezentativan je primjer *resemiotizacije* spomenika *Spomenik tridesetorici obješenih u Vrapču* (Sl.22.) kojeg je lokalna zajednica dala podići 1959. godine u spomen tridesetorice antifašista koji su na uglu Potoka i Piškorovog brijega smaknuti brutalnim činom fašističkih snaga. Spomenik se nalazi na kosturnici u kojoj su posmrtni ostaci žrtava, a u neposrednoj je blizini spomen-ploča s natpisom u čast palih boraca.¹⁶¹ Trideset okomito postavljenih rešetki na plato od grubo klesanih kamen kocki simbolično su predstavljale žrtve.¹⁶² Prema popisu Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz 1981. godine saznajemo da je spomenik bio u dobrom stanju, ali da je *okolna vegetacija zaklonila tekst spomen ploče*.¹⁶³ No, već je devedesetih godina, spomenik značajno modificiran.¹⁶⁴ Savez antifašističkih boraca hrvatske navodi u publikaciji iz 2002. godine:

¹⁵⁷ Laura Šakaja, Jelena Stanić, »Other(ing), self(portraying), negotiating: the spatial codification of values in Zagreb's city-text«, *Cultural Geographies* Vol. 18, No. 4 (October 2011.), str. 508.

¹⁵⁸ Isto.

¹⁵⁹ Gal Kirn, »Nekoliko kritičkih zabilješki o sudbini jugoslavenskih modernističkih partizanskih spomenika u suvremenom, postjugoslavenskom kontekstu«, u: *Vojin Bakić: Svjetlonosne forme : retrospektiva*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej suvremene umjetnosti, 7.12.2013.-2.2.2014.), (ur.) Nataša Ivančević, Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013., str. 279.

¹⁶⁰ Juraj Hrženjak (ur.), *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002., str. 325.

¹⁶¹ Stipe Ugarković, Ivan Očak, *Zagreb Grad Heroj Spomen obilježja revoluciji*, Zagreb: August Cesarec, 1979., str. 293.

¹⁶² Branko Božić (ur.), *Putovima revolucije*, Zagreb: Turistkomerc, 1979., str. 30.

¹⁶³ *Spomenici i spomen obilježja radničkog pokreta i narodne revolucije u Zagrebu*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, 1981., str. 69.

¹⁶⁴ Mario Šimunković, Domagoj Delač, *Sjećanje je borba : spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području grada Zagreba*, Zagreb : Savez antifašističkih boraca i antifašista

„30 željeznih šipki koje su simbolizirale 30 obješenih boraca su uklonjene, uklonjena je i ploča s postoljem i zvijezdom na kojoj je bio ubilježen tekst (...) Ta ploča je uklonjena i postavljena je druga s tekстом „za sve poginule za Hrvatsku“, a u sredini kosturnice postavljen je veliki križ“¹⁶⁵

Prenamjena izvornog spomenika u potpunosti je narušila i onemogućila ispravno čitanje i tumačenje značenja spomenika (Sl.23.) Iako se starije generacije mještana još uvijek sjećaju izvornog spomenika, slučajni prolaznici ne mogu niti naslutiti da je upravo na toj lokaciji počinjen još jedan u nizu ustaških zločina za vrijeme Drugog svjetskog rata.

4.4. Uništavanje spomenika

Proces uništavanja spomenika, nažalost, nikad nije završio. Već nakon prvih zabilježenih uništavanja spomenika pokrenuta je rasprava o budućnosti spornih spomenika. Nadležne službe gradske uprave su 11. lipnja 1992. godine održale raspravu na temu spomenika i spomen-obilježja, a zaključeno je da se u cijeli proces uključe stručnjaci (povjesničari umjetnosti, likovni umjetnici, arhitekti, urbanisti i dr.) koji bi valorizacijom spomenika utvrdili povijesnu i kulturnu vrijednost spomenika i sukladno tome ih premjestili na novu lokaciju. U slučaju da spomenici nemaju istaknute vrijednosti, treba ih ukloniti iz javnog prostora i odnijeti u ljevaonicu. Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, na čelu s Olgom Maruševski, također se izjasnilo da svaki spomenik ima svoje povijesno, kulturno i likovno značenje te ga se ne smije uklanjati iz političkih i ideoloških razloga s javne gradske površine. Istaknuta je nužnost čuvanja i zaštite spomenika te zabrana njihova nasilnog i proizvoljnog uklanjanja.¹⁶⁶ Počinitelji raznih devastacija spomenika nikad nisu pronađeni niti će ikada kazneno odgovarati za počinjeno djelo, a osim uništavanja iz političkih razloga, pojavili su se slučajevi krađe dijelova ili čitavih spomenika u svrhu preprodaje materijala. Na taj je način izgubljen trag velikom broju spomenika.

Na najpoznatijem zagrebačkom groblju Mirogoj podignuta je 1950. godine spomen-grobnica narodnih heroja prema projektu Đuke Kavurića. Spomenik je izrađen od bračkog kamena, a zamišljen je kao zid s reljefno prikazanom zastavom. Ispred spomenika nalazi se mramorna

Republike Hrvatske : Alerta – Centar za praćenje desnog ekstremizma i protudemokratskih tendencija, 2013., str. 336.

¹⁶⁵ Juraj Hrženjak (ur.), *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002., str. 339.

¹⁶⁶ Snježana Pavičić, »Uklanjanje spomenika prošlosti« u: *Informatica museologica* Vol. 2, No. 1-4 (1992.), str. 117.

ploča s imenima narodnih heroja.¹⁶⁷ Do 2002. godine taj je spomenik dva puta teško oštećen uporabom eksploziva.¹⁶⁸ Štete su ubrzo sanirane, a danas je spomenik jedno od rijetkih mjesta na kojima se odvijaju komemoracije povodom obilježavanja dana oslobođenja grada Zagreba.¹⁶⁹ Niti prva apstraktno riješena skulptura u javnom prostoru grada Zagreba nije bila pošteđena uništavanja. *Spomenik prosinačkim žrtvama* (djelo Dušana Džamonje) nekoliko je puta bio na udaru uništavanja, a posljednje se dogodilo 2018. godine kad je spomenik išaran nacističkim i ustaškim simbolima (Sl.6.).¹⁷⁰ Spomen-park Dotrščina nekoliko je puta bila na udaru uništavanja pri kojima najčešće stradavaju spomenici Vojina Bakića (Sl.9.). Najveće uništavanje pretrpio je spomenik Koste Angeli Radovanija 2007. kad je 80-ak centimetara reljefa razbijeno i ukradeno. Kipar Petar Barišić bio je zadužen za rekonstrukciju reljefa, a spomenik se danas nalazi u dobrom stanju bez tragova oštećenja.¹⁷¹ Uništavanje spomenika nije zaobišlo niti zaštićene spomenike što je vidljivo na primjeru spomenika *Strijeljanje talaca*. Na spomeniku je dan nakon obilježavanja oslobođenja grada Zagreba osvanuo natpis „Smrt komunizmu“ (Sl.2.) koji je ubrzo bio uklonjen, a o uništavanju je također izvijestio Antifašistički vjesnik na Facebook stranici.¹⁷² Premda pristupačnost lokacije spomenika može biti razlog za učestalo uništavanje spomenika¹⁷³, ipak smatram da je politička dimenzija spomenika glavni razlog njegovog uništavanja.

Osim namjernih uništavanja spomenika s političkim nabojem i porukom, nerijetko se događaju i uništavanja spomenika koja bi se mogla pripisati neukosti pojedinaca o značaju i vrijednosti memorijalne plastike. Najnoviji je primjer uništavanje skulpture Branka Ružića na Dotrščini na kojem je nedavno osvanuo *graffit* (Sl.11.) Premda intencija te akcije nema političku pozadinu, uništavanje spomenika potvrđuje činjenicu da društvu nedostaje znanje o

¹⁶⁷ Stipe Ugarković, Ivan Očak, *Zagreb Grad Heroj Spomen obilježja revoluciji*, Zagreb: August Cesarec, 1979., str.182.

¹⁶⁸ Juraj Hrženjak (ur.), *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002., str. 331.

¹⁶⁹ Usp., Ena Grabar, »Živjeti zauvijek nije samo metafora«: kako se danas sjećati (na) mjest(im)a mirogojskih spomenika u NOB-u?«, u: Tamara Buble, Sanja Potkonjak, Tihana Pupovac, Nevena Škrbić Alempijević (ur.), *Zagreb grad Heroj: prakse sjećanja na NOB, Hrestomatija vol.1*, Zagreb: Klub studenata etnologije i kulturne antropologije, SF:ius, 2017., str. 14-40.

¹⁷⁰ http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/spomenici/9/Spomenik_prosinackim_zrtvama_opet_na_udaru_fasista/278/ (pregledano 13. svibnja 2021.)

¹⁷¹ <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/devastacija-spomenika-unisten-13-metara-dug-reljef.html> (pregledano 13. svibnja 2021.)

¹⁷² <https://www.facebook.com/antifavjesnik/photos/a.1544327215819325/1593746294210750/?type=1&theater> (pregledano 13. svibnja 2021.)

¹⁷³ Anja Mirić u svom diplomskom radu navodi da je razlog uništavanja spomenika (tzv. grafitiranja) njegova lokacijska pristupačnost i realističan prikaz koji „običan građanin“ može jasno čitati. Usp. Anja Mirić, *Spomenici revolucije na području grada Zagreba: mjesta sjećanja i zaborava*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018., str. 21.

dogadajima koji su se dogodili u ne tako dalekoj prošlosti na području Dotrščine. Ovu tezu potvrđuje i najnoviji trend fotografiranja mladenaca u šumi Dotrščina te snimanja video spotova glazbenih izvođača ispred spomenika koji komemoriraju žrtve ratnih stradavanja. Na taj se način značaj spomen-parka metaforički uništava, a upravo ovakve pojave potvrđuju manjak znanja o povijesnoj lokaciji na kojoj su se dogodili najveći pokolji stanovništva grada Zagreba za vrijeme Drugog svjetskog rata.

5. Uspostavljanje dijaloga s neželjenom baštinom

Problemska pitanja socijalističkih spomenika otvorena su već 90-ih godina, no osim izoliranih rasprava u krugovima stručnjaka, šira javnost nije previše obraćala pažnju na rušenja spomenika. Iako je zanimanje za spomenike NOB-a konstantno bilo prisutno, tek je u posljednjih petnaestak godina veća pažnja posvećena interpretaciji i prezentaciji memorijalne plastike koja tematizira NOB i radnički pokret. Možda je najveća prepreka u razumijevanju memorijalne plastike nedostatak konteksta zbog čega su spomenici često teško čitljivi mlađim generacijama. Dok je u memorijalnim muzejima zadaća kustosa dati smisao pojedinim izloženim predmetima, spomenici u javnom prostoru prepušteni su sami sebi, odnosno sami pričaju svoju priču. S druge strane, neželjeni spomenici često su lišeni mogućnosti da ispričaju svoju priču i zbog toga se pojavilo niz inicijativa kako bi se uspostavio dijalog s baštinom koja tematizira osjetljiva razdoblja iz prošlosti. Samim time pokrenula se rasprava o nizu mogućih revitalizacija spomenika u gradu Zagrebu, ali i na prostoru čitave Hrvatske. U kontekstu grada Zagreba izdvojit ću nekoliko inicijativa i umjetničkih intervencija koji u fokus stavljaju spomenike i problematiku kulture pamćenja u gradu Zagrebu i šire.

5.1. Akcije organiziranih kolektiva

Centar za suočavanje s prošlošću *Documenta* osnovan je kako bi se javnim raspravama potaknulo individualno i društveno suočavanje s prošlošću. Do sad su, u okviru dokumentacijskog rada, prikupljeni brojni podaci o ratnim događajima, a centralni su fokus djelovanja Centra ljudska prava. Jedan je od temeljnih ciljeva uspostavljanje dijaloga o kulturi pamćenja, upoznavanje s politikama sjećanja te praksama obilježavanja mjesta stradanja i komemorativnom kulturom u Hrvatskoj. Trenutno provode projekt *Zaboravljena povijest Zagreba – Mjesta sjećanja, mjesta zaborava* u okviru kojeg se preispituje načine na koje se danas komemoriraju žrtve Drugog svjetskog rata na području spomen-parka Dotrščina.¹⁷⁴

Potaknut činjenicom da mnogi građani grada Zagreba ne znaju gdje je spomen-park Dotrščina i zašto je ovo područje važno u kontekstu kulture pamćenja, zagrebački publicist i aktivist Saša Šimpraga osmislio je projekt *Virtualni muzej Dotrščina* pokrenut 2012. godine. Temeljni je cilj tog projekta oživiti mjesto sjećanja na žrtve Drugog svjetskog rata te educirati posjetitelje o povijesnom značaju Dotrščine. Također, u sklopu projekta raspisani su razni

¹⁷⁴ <https://www.documenta.hr/hr/naslovnica.html> (pregledano: 13. svibnja 2021.)

natječaji za umjetničke intervencije na prostoru spomen-parka Dotrščina kako bi se posredstvom suvremene umjetnosti i suvremenih načina bilježenja sjećanja prezentirao značaj spomen-parka.¹⁷⁵

Kako bi se regionalne institucije povezale po pitanju revalorizacije i zaštite antifašističke baštine na prostoru bivše Jugoslavije, pokrenuta je platforma *(Ne)primjereni spomenici / (In)appropriate Monuments*. Djelovanje je usmjereno na istraživanje i mapiranje spomenika, održavanje brojnih radionica, konferencija, izložbi te umjetničke intervencije koje problematiziraju spomenike.¹⁷⁶

U zapadnom dijelu grada Zagreba aktivan je još jedan projekt oživljavanja zaboravljene baštine. Riječ je o projektu *Muzej susjedstva Trešnjevka – izgradnja odozdo* kojeg je 2018. godine pokrenuo kustoski kolektiv [BLOK] u suradnji s udrugom K-zona, Centar za mirovne studije i SF:ius te Tehnički muzej Nikola Tesla. Cilj je projekta kroz niz radionica, obilazaka i obilježavanja prostora zagrebačke četvrti Trešnjevka uključiti građane u proces povijesnog istraživanja te oživiti potisnuta sjećanja. Prikupljanjem razne građe i informacija vezane za povijest Trešnjevke, nastoji se pokrenuti virtualna zbirka. Također, kroz tematske šetnje ukazuje se na lokacije uklonjenih spomenika i objašnjava fenomen novih politika pamćenja.¹⁷⁷ Dosad je održano nekoliko vođenih obilazaka po Trešnjevki, a Ana Kutleša iz [BLOK]-a ističe da je profil ljudi koji se javljaju na vođene šetnje Trešnjevkom raznolik – osobe starije životne dobi, studenti, mlade obitelji s djecom te stručna publika iz šireg polja kulture. Ipak, cilj je programa proširiti kulturu i izvan stručnih krugova, stoga su izuzetno zadovoljni što program privlači i novu publiku. Ono što otežava vidljivost programa jest izostanak zanimanja medija za djelovanje udruge. S druge strane, u budućnosti planiraju ostvariti suradnju s trešnjevačkim gimnazijama kako bi potaknuli srednjoškolce na upoznavanje kvarta.¹⁷⁸

U sklopu projekta *Refreshing memory* održana je izložba *Kad spomenici ožive / When monuments revive* u Galeriji Nova 2019. godine. Projekt je pokrenut u cilju valorizacije i zaštite spomenika, a bavi se istraživanjem politike pamćenja u postsocijalističkim zemljama

¹⁷⁵ Tamara Banjeglav, Saša Šimpraga, »Virtualni muzej Dotrščina«, u: *Kulturna baština i politike sjećanja* (Zadar, 9. – 10. listopada 2013.), (ur.) Petra Jurlina, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2014., str. 40-43.

¹⁷⁶ Neprimjereni spomenici, <http://www.sfius.org/neprijmereni-spomenici/>, (pregledano: 13. svibnja 2021.)

¹⁷⁷ Više o projektu na mrežnoj stranici Muzej susjedstva Trešnjevka <https://www.muzejsusjedstvatrešnjevka.org/>

¹⁷⁸ Iz razgovora s Anom Kutleša (putem e-maila, 28. rujna 2020.)

Istočnog bloka. Izložba je okupila velik broj umjetnika koji se bave praksama očuvanja spomenika te propituju odnos društva prema kulturi sjećanja i zaborava.¹⁷⁹

5.2. Urbane intervencije suvremenih umjetnika_ica

Osim brojnih projekata koji se bave kulturnim pamćenjem i fenomenima zaborava, nekolicina umjetnika_ica je, također, u okviru svog djelovanja posvetila pažnju spomenicima i problemima koji se vežu za prakse sjećanja. Temu i problematiku memorijske plastike otvorili su Marijan Crtalić, Siniša Labrović, Igor Grubić, Sanja Iveković, Davor Sanvincenti, Slaven Tolj, Daniel Kovač, Ivan Fijolić i mnogi drugi.¹⁸⁰ Istaknut ću nekoliko primjera umjetničkih intervencija i radova koji tematiziraju problematiku spomenika, s naglaskom na one umjetnike koji su koncentrirani na grad Zagreb.

Igor Grubić problematiku socijalističkih spomenika tematizira u umjetničkoj akciji *366 rituala oslobađanja* koja je realizirana 2009. godine u Zagrebu. (Sl. 25) Grubić je presvlačenjem spomenika crvenom maramom preko lica pokušao oživiti spomenike pokraj kojih svakodnevno prolazimo, a potpuno smo izgubili odnos prema njima, tj. više ih ne percipiramo kao spomenike i nositelje vrijednosti koje bismo i danas trebali njegovati.¹⁸¹ Temu spomenika aktualizirao je u nagrađivanom filmu *Spomenik* koji se bavi zanemarivanjem antifašističkih spomenika.¹⁸² Sanja Iveković u brojnim performansima otvara rodna pitanja, pitanja javnog i privatnog prostora, ali isto tako i teme zaboravljene jugoslavenske antifašističke povijesti. Njen rad *Gen XX (1997.-2001.)* kombiniranom je tehnikom fotografije, kolaža i teksta uveo zaboravljene heroine antifašističke borbe u javni medijski prostor ženskih časopisa.¹⁸³ (Sl. 24) Konceptualnim radom *Tko su bile sestre Baković?* umjetnica nastoji aktualizirati temu potisnutog pamćenja te potaknuti na angažiranu borbu za očuvanje memorije grada Zagreba. Umjetnica je 2008. godine u Miškecov prolaz (Prolaz sestara Baković) postavila ploču na kojoj je bilo postavljano pitanje o sestrama Baković, a prolaznici su mogli napisati odgovor na pitanje pri čemu se ispostavilo da su sestre

¹⁷⁹ Više o projektu na mrežnoj stranici projekta Refreshing Memory <https://refreshing-memory.com/> (pregledano 13. svibnja 2021.)

¹⁸⁰ Usp., Bojan Krištofić, »Neposlušna baština«, 2017., <https://vizkultura.hr/neposlusna-bastina-osvrt/> (pregledano 13. svibnja, 2021.)

¹⁸¹ Usp. Sanja Potkonjak, Tomislav Pletenac, »Kad spomenici ožive – „umjetnost sjećanja“ u javnom prostoru«, u: *Studia ethnologica Croatica* Vol. 23 No. 1 (2011.), str. 7-24.

¹⁸² Patricia Kiš, intervju s Igorom Grubićem, 23. travnja, 2017., <https://www.jutarnji.hr/globus/kultura/igor-grubic-za-mene-su-spomenici-nob-a-zivi-organizmi-poput-monolita-iz-kubrickove-odiseje-5940473> (pregledano 13. svibnja, 2021.)

¹⁸³ »Sanja Iveković«, u: *What, How & for Whom, Art always has its consequences*, katalog izložbe (8.5.-2.6.2010.), Zagreb: Bivša zgrada suvremene umjetnosti i Galerija Nova, 2010., str. 178-180.

Baković gotovo iščeznule iz pamćenja.¹⁸⁴ Već iduću godinu službeno je vraćeno ime uličice u Prolaz sestara Baković. Osim spomenutih akcija, Sanja Iveković izvela je seriju performansa *Nada Dimić File* (2000.-2001.) kojima je aktualizirala temu zaboravljene antifašističke junakinje Nade Dimić.¹⁸⁵

Iza umjetničkog projekta *U spomen spomenicima* (2017.) stoji umjetnica Imelda Ramović koja je prema postojećim fotografijama jugoslavenskih spomenika napravila niz ilustracija i plakata kako bi promovirala spomenike među mlađom populacijom koncentriranom na društvene mreže, a krajnji je cilj projekta izrada mobilne aplikacije s informacijama o spomenicima.¹⁸⁶ Projekt *Deserted Utopia* nastao je suradnjom splitske vizualne umjetnice Tanje Deman i beogradske arhitektice Vesne Jovanović, a u okviru projekta propituju socijalističke gradove, arhitekturu, urbanizam i spomenike koji su postali ostaci prošlosti. Tehnikom kolaža smještaju spomenike u novi prostorni kontekst što rezultira vizualno atraktivnim sadržajima koji imaju cilj uspostaviti odnos i dijalog sa socijalističkom baštinom.¹⁸⁷ U sklopu projekta Plakatiranje koje provodi *Vizkultura* dvije dizajnerice, Barbara Majnarić i Karla Paliska su 2014. godine izradile plakat »Priča sestara Baković«. (Sl. 26) Istražile su i mapirale lokacije u Zagrebu na kojima su djelovale Rajka i Zdenka Baković te stvorile *svojevrni site-specific, edukativni plakat* i oživile temu sestara Baković, a za potpuno razumijevanje plakata potrebna je šetnja gradom.¹⁸⁸

Također valja istaknuti dokumentarne filmove koji se bave tematikom neželjene baštine. Već krajem devedesetih godina Bogdan Žižić je otvorio problematiku spomenika NOB-a u dokumentarnom filmu iz 2000. godine, *Damnatio memoriae ili Udar na sjećanje* u kojem je državnim institucijama upućena otvorena kritika na račun rušenja i nemara za baštinu.¹⁸⁹

Dokumentarni film Irene Škorić *Neželjena baština*¹⁹⁰ iz 2016. godine potvrđuje da je interes za antifašističke spomenike i dalje prisutan, no film je bio na udaru žestokih kritika zbog zamjerki da pristup kompleksnoj temi nije razrađen kako bi se objasnio politički i povijesni

¹⁸⁴ »Tko su bile sestre Baković?«, <https://www.books.hr/vijesti/sve/tko-su-bile-sestre-bakovic>, (pregledano 13. svibnja, 2021.)

¹⁸⁵ What, How & for Whom, *My sweet little lamb (Everything we see could also be otherwise)*, katalog izložbe (11.4.-6.5.2017.), Zagreb: What, How & for Whom, 2017., str. 64-65.

¹⁸⁶ »Hommage spomenicima revolucije«, <https://vizkultura.hr/hommage-spomenicima-revolucije/> (pregledano: 13. svibnja, 2021.)

¹⁸⁷ Tanja Deman, »Deserted Utopia«, u: *Život umjetnosti* 94 (2014.), str. 104-113.

¹⁸⁸ Priča sestara Baković, <https://vizkultura.hr/prica-sestara-bakovic/> (pregledano 13. svibnja, 2021.)

¹⁸⁹ Bogdan Žižić, »*Damnatio memoriae* ili Udar na sjećanje«, 2000., <https://www.youtube.com/watch?v=E4PJxqInvbc&t=106s>, (pregledano 13. svibnja, 2020.)

¹⁹⁰ Irena Škorić, »Neželjena baština«, 2016., <https://www.youtube.com/watch?v=byKpQ4QcAwo>, (pregledano: 15. svibnja, 2020.)

kontekst spomenika što problematiku vezanu za spomeničku baštinu čini evidentno nerazumljivom.¹⁹¹ Dokumentarni film *Duhovi Zagreba* (2009.) prati izvorne priče svjedoka Drugog svjetskog rata, među kojima je brat sestara Baković koji pripovijeda o izgubljenim sestrama.¹⁹² Iako je vidljiva sveprisutnost zanimanja za temu spomenika iz razdoblja socijalizma, istaknuti primjeri dovode do zaključka da su ciljevi suvremenih umjetnika_ica veoma različiti. S jedne strane, pojedini umjetnici_ice u svojim radovima nastoje istaknuti ključne probleme koji se tiču politika pamćenja i spomenika, dok s druge strane nekolicina umjetnika_ica zaobilazi isticanje problemskih pitanja socijalističkih spomenika te se oslanjaju na popularizaciju spomenika.

¹⁹¹ Vidi više u osvrtu Jurice Pavičića na dokumentarni film Irene Škorić, <https://www.jutarnji.hr/kultura/film-i-televizija/nezeljena-bastina-film-redateljice-irene-skoric-nije-sasvim-dorastao-kompleksnoj-potrebnoj-i-vaznoj-temi-a-na-trenutke-postaje-rubno-rasisticki-5690867> (pregledano 13. svibnja, 2021.)

¹⁹² Jadran Boban, »Duhovi Zagreba«, 2009., <https://www.youtube.com/watch?v=1hIMqt3GQ38&t=91s>, pregledano (15. svibnja, 2020.)

6. Zaključak

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata pojavila se tendencija komemoriranja žrtava rata koju je ubrzo organizirao novi socijalistički poredak. U gotovo pola stoljeća nastaje golem korpus spomenika i spomen-obilježja koji su u potpunosti promijenili kulturni krajolik grada Zagreba i ostalih prostora bivše socijalističke Jugoslavije. No, raspadom socijalističkog društvenog poretka i osamostaljenjem Republike Hrvatske, spomenici iz vremena socijalističke Jugoslavije su se našli u središtu politika pamćenja. Cilj diplomskog rada bio je predstaviti umjetnički kontekst produkcije spomenika u razdoblju socijalizma te razmotriti jesu li formalna i stilska obilježja spomenika utjecala na njihovo brisanje iz zagrebačkog urbanog tkiva. Analizom očuvane, dislocirane i nestale baštine fenomene brisanja pamćenja podijelila sam u četiri kategorije: uklanjanje, premještanje, prenamjena i uništavanje spomenika, a svaku od spomenutih kategorija nastojala sam objasniti na konkretnim primjerima iz javnog prostora grada Zagreba. Na početku istraživanja učinilo mi se logičnim da su zbog svojih formalnih obilježja soc-realistički spomenici brisani iz grada Zagreba jer su na vrlo doslovan način prikazivali ljude i događaje koji nisu bili u skladu s politikom novog političkog sustava Republike Hrvatske. Upravo sam analizom spomenika došla do zaključka da su takva djela u najvećoj mjeri uklanjani iz javnog prostora. Međutim, nakon istraživanja početna se pretpostavka o apstraktnim spomenicima pokazala netočnom. Naime, smatrala sam da apstraktni spomenici omogućavaju puno šire čitanje spomenika što bi značilo da se takvim spomenicima puno lakše može dati novo značenje te zbog toga nisu bili uklanjani iz gradskog prostora. Ipak se pokazalo da su upravo apstraktni spomenici i danas na udaru brojnih uništavanja što potvrđuje da ih fenomeni brisanja pamćenja nisu zaobišli. U razdoblju socijalizma u gradu Zagrebu postavljena su spomen-poprsja s prikazima žena kao političkih subjekata, no u razdoblju 90-ih godina većina se njih uklanja. Analizom uklonjenih spomen-poprsja, zaključila sam da su uklanjanja provođena u skladu s promjenom imena ustanova ispred kojih su spomen-poprsja najčešće bila smještena. Iako smatram da su spomen-poprsja koja prikazuju žene primarno uklanjana iz javnog prostora u skladu s općim odnosom novog poretka prema jugoslavenskoj baštini, upravo je njihovim uklanjanjem prekinut kontinuitet ženske emancipacije koji je obilježio drugu polovinu prošlog stoljeća.

Premda prilikom odabira teme diplomskog rada nisam bila svjesna kompleksnosti teme memorijalne baštine, na koncu je istraživanje te teme rezultiralo velikim znanjem o povijesti mog rodnog grada. U posljednjih desetak godina primijetila sam pojačani interes za spomenike NOB-a, a brojni istraživači kroz prizmu postsocijalističkih teorija pokušavaju

interpretirati i prezentirati spomenike koji su promjenom političkog sustava postali neželjena baština. Smatram da je za razumijevanje spomenika ključno razmotriti politički i društveni kontekst nastanka spomenika i spomen-obilježja te ulogu umjetnosti i svih mijena koje su se događale u razdoblju socijalizma. Zbog i dalje postojećeg sukoba između prošlosti i sadašnjosti, postaje ključno odabrati odgovarajući pristup prilikom istraživanja memorijalne plastike kako bi se spomenici adekvatno analizirali i interpretirali, ali i približili budućim generacijama.

7. Literatura

Knjige:

1. Assmann, Jan, *Kulturno pamćenje : pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica: Vrijeme, 2005.
2. Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra, *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.
3. Buble, Tamara, Potkonjak, Sanja, Pupovac, Tihana, Škrbić Alempijević, Nevena (ur.), *Zagreb grad Heroj: prakse sjećanja na NOB, Hrestomatija vol.1*, Zagreb: Klub studenata etnologije i kulturne antropologije, SF:ius, 2017.
4. Cipek, Tihomir (ur.), *Kultura sjećanja: 1991 : povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb: Disput, 2011.
5. Gamulin, Grgo, *Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća*, Zagreb: Naklada Naprijed, 1999.
6. Hanaček, Ivana, Kutleša, Ana, *Natrag na trg? Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije*, Zagreb: [BLOK], 2015.
7. Horvat Pintarić, Vera, *Dušan Džamonja*, Zagreb: Naprijed, 1960.
8. Hrženjak, Juraj (ur.), *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2001..
9. Kličinović, Božena [et al.], *Spomenici i fontane u Gradu Zagrebu*, Zagreb: Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Gliptoteka, 2007.
10. Kodrnja, Jasenka, *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*, Zagreb: Institut za društvenja istraživanja u Zagrebu, 2006.
11. Kolečnik, Ljiljana, *Između Istoka i Zapada : hrvatska umjetnost i likovna kritika 50-tih godina*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006.
12. Korać, Dušan, *Spomenici i spomen-ploče u čast učesnika i događaja NOB na području Zagreba*, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1958.
13. Kržišnik, Zoran, *Dušan Džamonja*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1969.
14. Kovačević, Leonardo [et al.], *Operacija: grad : priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade [etc.], 2008.
15. Lefebvre, Henri, *The Production of Space*, Oxford, England: Blackwell, 1991.
16. Lengel-Krizman, Narcisa, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb: Globus, 1980.
17. Lórand, Zsófia, *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*, Zprešić: Fraktura, 2020.
18. Markovina, Dragan, *Povijest poraženih*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2015.

19. Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije : (1918-1991) : hrvatski pogled*, Zagreb: Naklada Pavičić, 1998.
20. Ricoeur, Paul, *Memory, History, Forgetting*, Chicago: The University of Chicago Press, 2004.
21. Sklevicky, Lydia, *Žene i moć: Povijesna geneza jednog interesa*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku : Hrvatska sveučilišna naklada, 2020.
22. Ščapec, Saša, *Partizanke Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2013.
23. Šimat Banov, Ive, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.
24. Šimunković, Mario, Delač, Domagoj, *Sjećanje je borba : spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području grada Zagreba*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske : Alerta – Centar za praćenje desnog ekstremizma i protudemokratskih tendencija, 2013.
25. Ugarković, Stipe, Očak, Ivan, *Zagreb Grad Heroj, spomen-obilježja revoluciji*, Zagreb: „August Cesarec“, 1979.
26. Zlatar, Andrea, *Prostor grada, prostor kulture : Eseji iz kulturne politike*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2008.

Poglavlja u knjigama:

1. Augustinčić, Tomislav, »(Ne)Primjerenost i nevidljivost (spomenika) Rade Končara«, u: Tamara Buble, Sanja Potkonjak, Tihana Pupovac, Nevena Škrbić Alempijević (ur.), *Zagreb grad Heroj: prakse sjećanja na NOB, Hrestomatija* vol.1, Zagreb: Klub studenata etnologije i kulturne antropologije, SF:ius, 2017., str. 62-82.
2. Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra, » Zašto pamćenje i sjećanje?«, u: Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 7-19.
3. Grabar, Ena, »Živjeti zauvijek nije samo metafora“: kako se danas sjećati (na) mjest(im)a mirogojskih spomenika u NOB-u?«, u: Tamara Buble, Sanja Potkonjak, Tihana Pupovac, Nevena Škrbić Alempijević (ur.), *Zagreb grad Heroj: prakse sjećanja na NOB, Hrestomatija* vol.1, Zagreb: Klub studenata etnologije i kulturne antropologije, SF:ius, 2017., str. 14-42.
4. Horvatinčić, Sanja, »Izbrisane: o cirkularnosti mizogine kulture na primjeru reprezentacije žena u javnom prostoru Zagreba«, u: Natrag na trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije, (ur.) Ana Kutleša, Ivana Hanaček, Zagreb: [BLOK] Lokalna baza za osvježavanje kulture, 2015., str. 90-101.
5. Horvatinčić, Sanja, »Ballade of the Hanged: The Representation of World War II Atrocities in Yugoslav Memorial Sculpture«, u: Ines Unetić, Martin Germ, Martina Malešić, Asta Vrečko, Miha Zor, *Art and its Responses to Changes in Society*, London: Cambridge Scholars Publishing, 2016., str. 186-208.

6. Horvatinčić, Sanja, »Memorial sculpture and architecture in socialist Yugoslavia«, u: Martino Stierli, Vladimir Kulić, Tamara Bjažić Klarin, *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948-1980.*, New York: Museum of Modern Art, 2018., str. 104-111.
7. Jambrešić Kirin, Renata, »Rodni aspekti socijalističke politike pamćenja Drugoga svjetskog rata«, u: *Kultura sjećanja: 1945 : povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur.) Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Zagreb: Disput, 2009., str. 59-81.
8. Kajinić, Sanja, »Spomenici, rodno mapiranje«, u: Jasenka Kodrnja, *Rodno-spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 2006., str. 107-125.
9. Lefebvre, Henri, »Social Space«, u: Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Oxford, England: Blackwell, 1991., str. 68-169.
10. Nora, Pierre, »Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta«, u: Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 21-45.
11. Riegl, Alois, »Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak«, u: Marko Špikić, *Anatomija povijesnoga spomenika*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006., str. 349-411.
12. Sundhaussen, Holm, »Jugoslavija i njezine državne sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija „sjećanja“ i mitova, u: Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 239-285.
13. Zlatar, Andrea, »Kulturna politika u Hrvatskoj u razdoblju tranzicije«, u: Andrea Zlatar, *Prostor grada, prostor kulture : Eseji iz kulturne politike*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2008., str. 15-42.

Katalozi izložaba:

1. Ivančević, Nataša, *Vojin Bakić: Svjetlonosne forme : retrospektiva*, katalog izložbe (7.12.2013.-2.2.2014.), Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013.
2. What, How & for Whom, *Art always has its consequences*, katalog izložbe (8.5.-2.6.2010.), Zagreb: Bivša zgrada suvremene umjetnosti i Galerija Nova, 2010.
3. What, How & for Whom, *My sweet little lamb (Everything we see could also be otherwise)*, katalog izložbe (11.4.-6.5.2017.), Zagreb: Stan Softić, Galerija Nova, Hrvatski dom likovnih umjetnika, 2017.

Poglavlja u katalogu izložbe:

1. Ivančević, Nataša, »Svjetlonoša i Bik«, u: *Vojin Bakić: Svjetlonosne forme : retrospektiva*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej suvremene umjetnosti, 7.12.2013.-2.2.2014.), (ur.) Nataša Ivančević, Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013., str. 15-110.
2. Kirn, Gal, »Nekoliko kritičkih zabilješki o sudbini jugoslavenskih modernističkih partizanskih spomenika u suvremenom, postjugoslavenskom kontekstu«, u: *Vojin Bakić: Svjetlonosne forme : retrospektiva*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej suvremene umjetnosti,

7.12.2013.-2.2.2014.), (ur.) Nataša Ivančević, Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013., str. 273-295.

Radovi s konferencija:

1. Banjeglav, Tamara, Šimpraga, Saša, »Virtualni muzej Dotrščina«, u: *Kulturna baština i politike sjećanja* (Zadar, 9. – 10. listopada 2013.), (ur.) Petra Jurlina, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2014., str. 37-45.

Turistički vodiči:

1. Božić, Branko (ur.), *Putovima revolucije*, Zagreb: Turistkomerc, 1979.

2. Jokić, Gojko, *Jugoslavija : spomenici revolucije : turistički vodič*, Beograd: Turistička štampa, 1986.

Natuknice u enciklopedijama i pojmovnicima:

1. »BAKOVIĆ Franjka RAJKA«, u: *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, (ur.) Slobodan Petrović, Beograd: Omladina, 1957., str. 36.

2. »BUTORAC Karla ANKA«, u: *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, (ur.) Slobodan Petrović, Beograd: Omladina, 1957., str. 114.

3. »Drugi«, u: Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky ; Ghent: Vlees & Beton, 2005., str. 153.

4. »KONČAR Nikole DRAGICA«, u: *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, (ur.) Slobodan Petrović, Beograd: Omladina, 1957., str. 359.

5. »NARODNI HEROJI«, u: *Svijet oko nas : enciklopedija za djecu i omladinu, II. svezak N-Ž*, Juraj Bukša (ur.), Zagreb: Školska knjiga, 1962., str. 15-17.

6. »PIJADE Samuila MOŠA – ČIČA JANKO«, u: *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, (ur.) Slobodan Petrović, Beograd: Omladina, 1957., str. 621-622.

7. »Postsocijalizam«, u: Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky ; Ghent: Vlees & Beton, 2005., str. 494.

8. »Socijalistički realizam«, u: Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky ; Ghent: Vlees & Beton, 2005., str. 581-582.

Diplomski i doktorski radovi:

1. Horvatinčić, Sanja, *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorska disertacija, Zadar: Poslijediplomski studij Humanističke znanosti, 2017.

2. Mirić, Anja, *Spomenici revolucije na području grada Zagreba: mjesta sjećanja i zaborava*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018.

Radovi u časopisima:

1. Bellentani, Federico, Panico, Marco, »The meanings of monuments and memorials: toward a semiotic approach«, u: *Punctum* 2(1), 2016., 28-46.
2. Confino, Alon, »Collective Memory and Cultural History: Problems of Method«, u: *The American Historical Review*, Vol. 102, No. 5, (Dec.) 1997., 1386-1403.
3. Gagro, Božidar, »Kipar Vojin Bakić«, u: *Život umjetnosti* 10, 1969., 109-125.
4. Horvatinčić, Sanja, »Prijedlog modela problemske analize spomeničke plastike iz razdoblja socijalizma«, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 37 (2013.), str. 217-228.
5. Horvatinčić, Sanja, »Stepenice bez završetka«, u: *Oris : časopis za arhitekturu i kulturu* 115 (2019), str. 210-227.
6. Jakir, Aleksandar, »„Spomenici su prošlost i budućnost.“ Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije«, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 51 No. 1, 2019., str. 151-179.
7. Jauković, Marija, »To Share od to Keep: The Afterlife of Yugoslavia's Heritage and the Contemporary Heritage Management Practices«, u: *Politička misao* Vol. 51, No. 5 (2014.), str. 80-104.
8. Kolečnik, Ljiljana, »Ikonografija soc-realizma u kiparskom opusu Antuna Augustinčića«, u: *Peristil* 37 (1994.), str. 169-176.
9. Kolečnik, Ljiljana, »Hrvatska monumentalna skulptura u kontekstu europskog modernizma druge polovice 20. stoljeća. Primjer Vojina Bakića«, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 22 (1998.), str. 187-201.
10. Paić, Žarko, »Postsocijalizam? Kratka povijest iščeznuća«, u: *Život umjetnosti* 94 (2014.), str. 4-15.
11. Pavičić, Snježana, »Uklanjanje spomenika prošlosti«, u: *Informatica museologica* Vol. 23 1-4 (1992.), str. 117-119.
12. Potkonjak, Sanja, Pletenac, Tomislav, »Kada spomenici ožive – „umjetnost sjećanja“ u javnom prostoru«, u: *Studia ethnologica Croatica* Vol. 23 No. 1 (2011.), str. 7-24.
13. Pretković, Marina, »Tvornica „Nada Dimić“ u Zagrebu – povijesni pregled, problemi zaštite i mogućnosti revitalizacije«, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* No. 37/38 (2013.), str. 119-132.
14. Seissel, Josip, Bakić, Vojin, »Memorijalni kompleks Dotrščina u Zagrebu«, u: *Arhitektura : časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost*, God. 19 (1975.), 155, str. 32-35.
15. Šakaja, Laura, Stanić, Jelena, »Other(ing), self(portraying), negotiating: the spatial codification of values in Zagreb's city-text«, u: *Cultural Geographies* Vol. 18, No. 4 (October 2011.), str. 495-516.
16. Vretenar, Katja, Krajina, Zlatan, »Politike označavanja i patrijarhalna konstrukcija Zagreba«, u: *Politička misao : Časopis za politologiju* Vol. 53 No. 3 (2016.), str. 50-81.

Elaborati i dokumenti:

1. *Atenska povelja* (1931.), <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments> (pregledano 25. svibnja, 2021.)
2. *Deklaracija o autentičnosti iz Nare* (1994.), <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf> (pregledano 25. svibnja, 2021.)
3. *Mletačka povelja* (1964.), https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (pregledano 25. svibnja, 2021.)
4. *Spomenici i spomen obilježja radničkog pokreta i narodne revolucije u Zagrebu*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, 1981.

Internetski izvori :

1. Lidija Butković Mićin, *Planovi i realizacija spomen-parka*, <http://www.zarez.hr/clanci/planovi-i-realizacija-spomen-parka> (pregledano: 13. svibnja 2021.)
2. Nikola Vukobratović i Ivana Hanaček, *Meštovićeви „Indijanci“: tragikomedija zabuna*, <https://www.portalnovosti.com/mestrovicevi-indijanci-tragikomedija-zabuna> (pregledano 11.5.2021.)
3. *Spomenik prosinačkim žrtvama opet na udaru fašista*, http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/spomenici/9/Spomenik_prosinackim_zrtvama_opet_na_udaru_fasista/278/ (pregledano 13. svibnja 2021.)
4. *Devastacija spomenika: Uništen 13 metara dug reljef*, <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/devastacija-spomenika-unisten-13-metara-dug-reljef.html> (pregledano 13. svibnja 2021.)
5. Bojan Krištofić, *Neposlušna baština*, <https://vizkultura.hr/neposlusna-bastina-osvrt/> (pregledano 13. svibnja 2021.)
6. Patricia Kiš, Igor Grubić: *Za mene su spomenici NOB-a živi organizmi, poput monolita iz Kubrickove 'Odiseje'*, <https://www.jutarnji.hr/globus/kultura/igor-grubic-za-mene-su-spomenici-nob-a-zivi-organizmi-poput-monolita-iz-kubrickove-odiseje-5940473> (pregledano 13. svibnja, 2021.)
7. *Tko su bile sestre Baković?*, <https://www.booksa.hr/vijesti/sve/tko-su-bile-sestre-bakovic> (pregledano 13. svibnja 2021.)
8. *Hommage spomenicima revolucije*, <https://vizkultura.hr/hommage-spomenicima-revolucije/> (pregledano 13. svibnja 2021.)
9. *'Priča sestara Baković'*, <https://vizkultura.hr/prica-sestara-bakovic/> (pregledano 13. svibnja 2021.)
10. Jurica Pavičić, *'Neželjena baština' Film redateljice Irene Škorić nije sasvim dorastao kompleksnoj, potrebnoj i važnoj temi, a na trenutke postaje rubno rasistički*,

<https://www.jutarnji.hr/kultura/film-i-televizija/nezeljena-bastina-film-redateljice-irene-skoric-nije-sasvim-dorastao-kompleksnoj-potrebnoj-i-vaznoj-temi-a-na-trenutke-postaje-rubno-rasisticki-5690867> (pregledano 13. svibnja, 2021.)

Mrežne stranice:

1. Galerija nepokretnih kulturnih dobara grada Zagreba, <http://www1.zagreb.hr/zagreb/galerijakd.nsf/VO/6C5EC3CD073131FBC1257F3E0049119E?OpenDocument> (pregledano 13. svibnja 2021. godine.)
2. Povijest vrtića Mali Princ, <https://vrtic-maliprinc.zagreb.hr/default.aspx?id=44> (pregledano 19. svibnja, 2021. godine)
3. Antifašistički vjesnik, https://www.facebook.com/antifavjesnik/?_tn_=-UC*F (pregledano 13. svibnja 2021.)
4. Documenta, <https://documenta.hr/> (pregledano 13. svibnja, 2021.)
5. Muzej susjedstva Trešnjevka, a <https://www.muzejsusjedstvatresnjevka.org/> (pregledano 13. svibnja 2021.)
6. Refreshing memory, <https://refreshing-memory.com/> (pregledano 13. svibnja 2021.)
7. SF:ius, <https://sfius.org/> (pregledano 13. svibnja 2021.)
8. Virtualni muzej Dotrščina, <https://www.dotrscina.hr/> (pregledano 13. svibnja 2021.)
9. Bogdan Žižić, »Damnatio memoriae ili Udar na sjećanje«, 2001., <https://www.youtube.com/watch?v=E4PJxqInvbc&t=106s> , (pregledno 13. svibnja, 2020.)
10. Irena Škorić, »Neželjena baština«, 2016., <https://www.youtube.com/watch?v=byKpQ4QcAwo> , (pregledano: 15. svibnja, 2020.)

Popis muzeja i građe korištene iz fundusa muzeja:

1. Hrvatski povijesni muzej
 - 1.1. Kata Dumbović (HPM/MRNH-S-97)
 - 1.2. Marica Pataki (HPM/MRNH-S-87)
2. Gliptoteka HAZU
 - 2.1. Anka Butorac (G-MZ-717)
 - 2.2. Kata Pejnović (G-MZ-7849)
3. Muzej grada Zagreba

8. Popis slikovnih priloga

1. Frano Kršinić, *Strijeljanje talaca*, 1951., (izvor: <http://licegrada.hr/spomenik-strijeljanje-talaca-akademskog-kipara-frane-krsinica/>)

2. Frano Kršinić, *Strijeljanje talaca*, 1951., stanje spomenika nakon oštećivanja 2015. godine, izvor: <https://www.facebook.com/antifavjesnik/photos/nakon-%C5%A1to-je-zagreb-proslavio-70-obljetnicu-pobjede-nad-fa%C5%A1izmom-novi-fa%C5%A1isti-oh/1593746294210750/>

3. Vojin Bakić, Spomenik Marxu i Engelsu, 1953. (izvor: https://hr.wikipedia.org/wiki/Vojin_Baki%C4%87#/media/Datoteka:Spomenik_Marxu_i_Engelsu.jpg)

4. Vojin Bakić, Ivan Goran Kovačić, 1963., snimila: Tena Starčević, 2020.

5. Dušan Džamonja, Spomenik prosinačkim žrtvama, 1961., snimila: Tena Starčević

6. Dušan Džamonja, Spomenik prosinačkim žrtvama, 1961., stanje spomenika 2018. godine nakon uništavanja, izvor: http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/spomenici/9/Spomenik_prosinackim_zrtvama_opet_na_udaru_fasista/278/

7. Vojin Bakić, Spomenik strijeljanima 1941.-1945., snimila: Tena Starčević, 2020.

8. Vojin Bakić, Spomenik strijeljanima 1941.-1945., snimila: Tena Starčević, 2020.

9. Vojin Bakić, , stanje spomenika 2016. godine nakon uništavanja, izvor:
<https://www.libela.org/vijesti/7368-devastiran-antifasisticki-spomenik-u-zagrebackom-spomen-parku-dotrscina/>

10. Branko Ružić, Spomenik poginulima za oslobođenje Zagreba 1941.-1945., 1981.,
smimila: Tena Starčević, 2020.

11. Branko Ružić, Spomenik poginulima za oslobođenje Zagreba 1941.-1945., detalj,
snimila: Tena Starčević

12. Stevan Luketić, Spomenik palim revolucionarima Zagreba, 1919.-1941., 1985.,
snimila: Tena Starčević, 2020.

13. Kosta Angeli Radovani, Spomenik Zagrepčanima poginulim u NOB-u 1941.-1945.,
1991., snimila: Tena Starčević, 2020.

14. Ivan Sabolić, *Rajka i Zdenka Baković*, 1977., snimila: Tena Starčević, 2020.

15. Aleksandar Jovanovski, *Anka Butorac*, 1981., snimila: Tena Starčević, 2020.

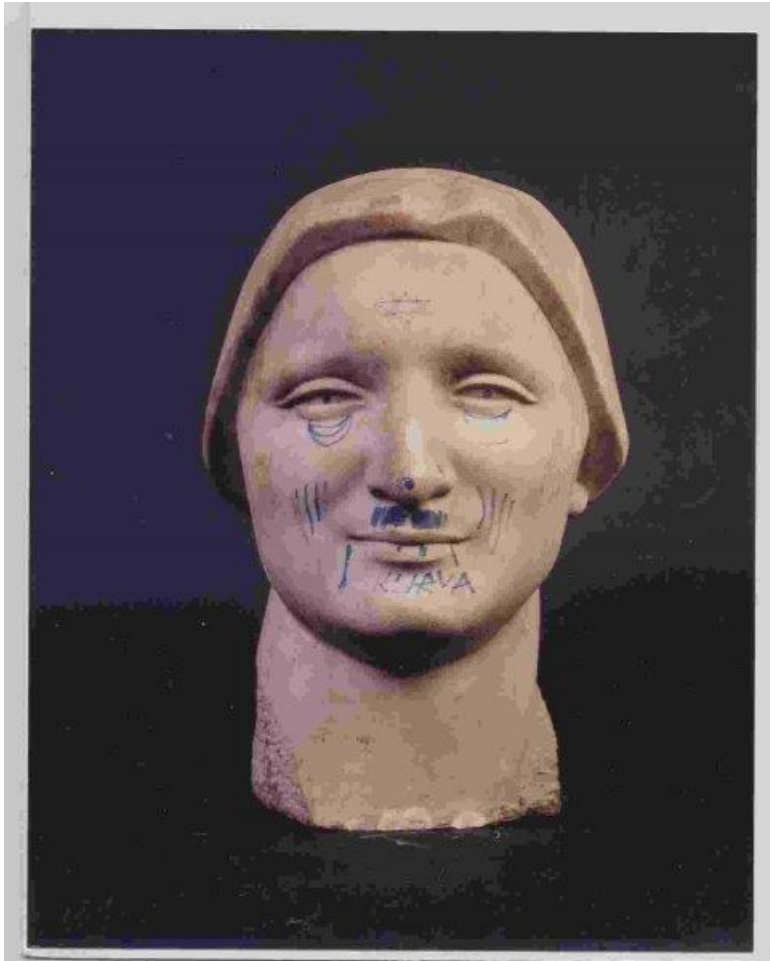
16. Lujo Lozica, *Dragica Končar*, 1975., snimila: Tena Starčević, 2020.

17. Luka Musulin, spomenik u čast palih boraca tvornice Prvomajska, 1961., fotografiju snimila I. Nikolić, izvor: »Spomenici i spomen obilježja radničkog pokreta i narodne revolucije u Zagrebu«, (ur.) Branko Lučić, Zagreb: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1981.,str. 161.

18. Luka Ilić, *Kata Dumbović*, (inventarni broj: HPM/MRNH-S-97), reprodukciju ustupio: Hrvatski povijesni muzej.

19. Postolje na kojem se nalazilo spomen-popsrje Kate Dumbović ispred O.Š. Julije Klović, snimila: Tena Starčević, 2020.

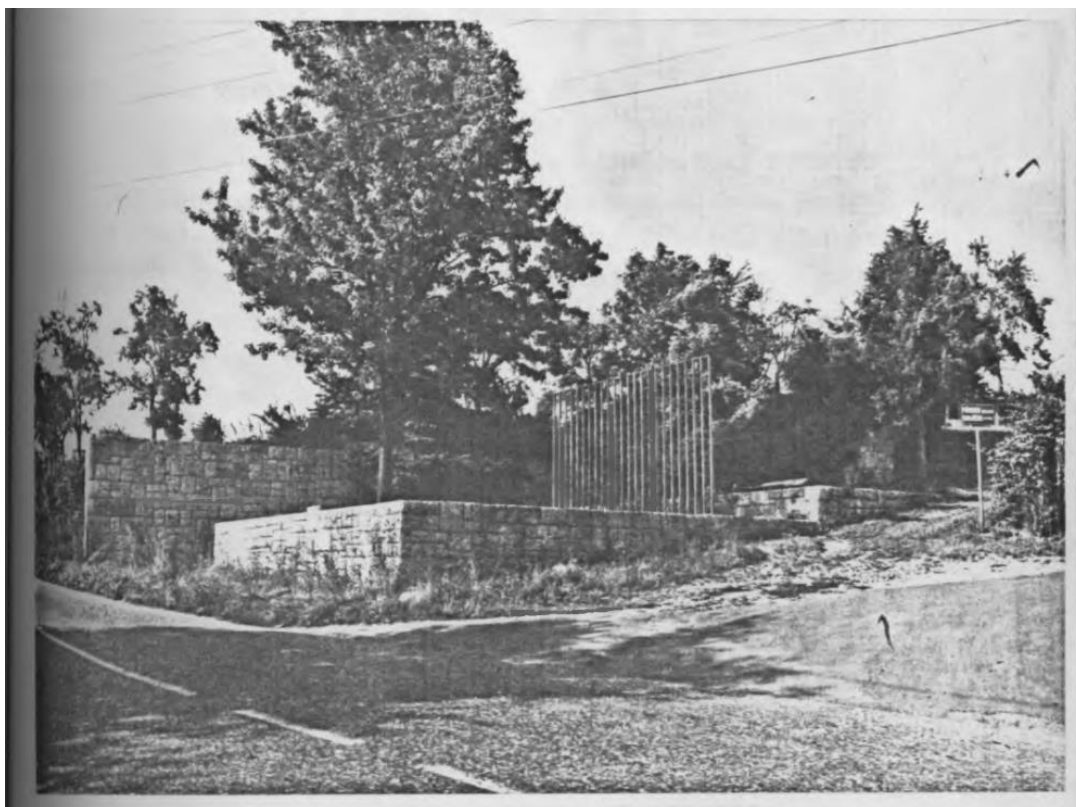
20. Antun Augustinčić, *Moša Pijade*, 1954., spomenik izvorno smješten ispred Radničkog sveučilišta u ulici Proleterskih brigada 68 (danas Vukovarska ulica), izvor: Stipe Ugarković, Ivan Očak, *Zagreb Grad Heroj Spomen obilježja revoluciji*, Zagreb: August Cesarec, 1979., str. 328.

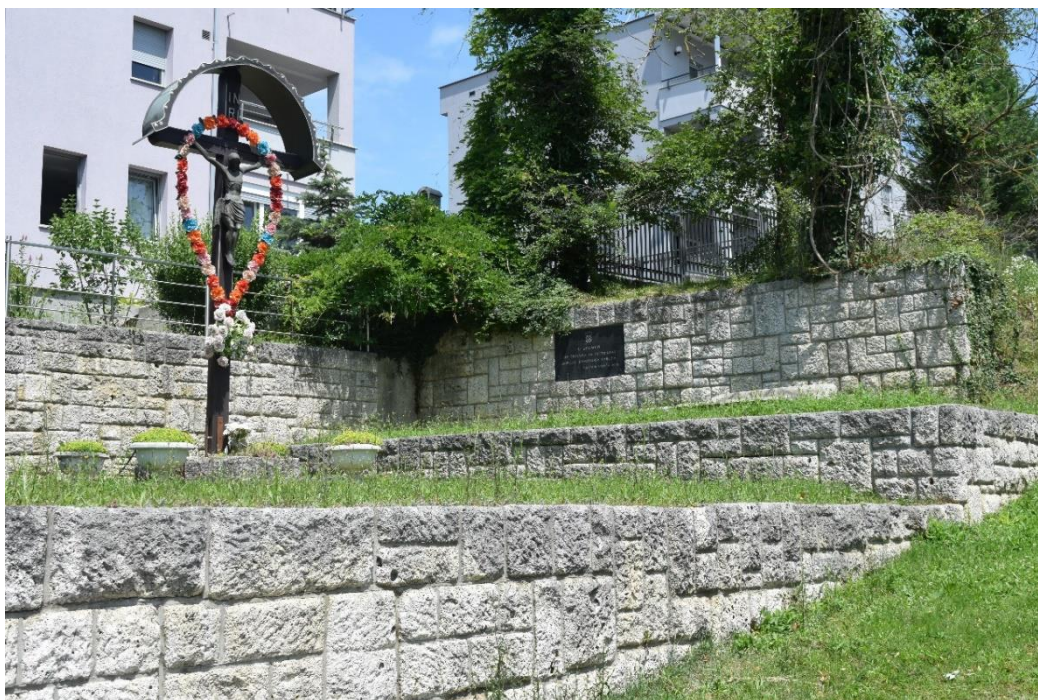
21. Antun Augustinčić, *Moša Pijade*, 1954., spomenik premješten na novu adresu Bukovačka cesta 55 u dvorište Doma Zaklade Lavoslava Schwarzera, izvor: <http://www.dzls.hr/galerija-dogadanja/>

22. »Spomenik tridesetorici obješenih u Vrapču«, 1959., Vrapče, fotografiju snimila I. Nikolić, izvor: »Spomenici i spomen obilježja radničkog pokreta i narodne revolucije u Zagrebu«, (ur.) Branko Lučić, Zagreb: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1981.,str. 70.

23. »Spomenik tridesetorici obješenih u Vrapču«, 1959., snimila: Tena Starčević, 2020.

24. Sanja Iveković, Gen XX, 1997.-2001., izvor:

[http://www.oris.hr/hr/casopis/clanak/\[23\]kako-se-pamti-odsutnost---o-nekim-radovima-sanje-ivekovic,423.html](http://www.oris.hr/hr/casopis/clanak/[23]kako-se-pamti-odsutnost---o-nekim-radovima-sanje-ivekovic,423.html)

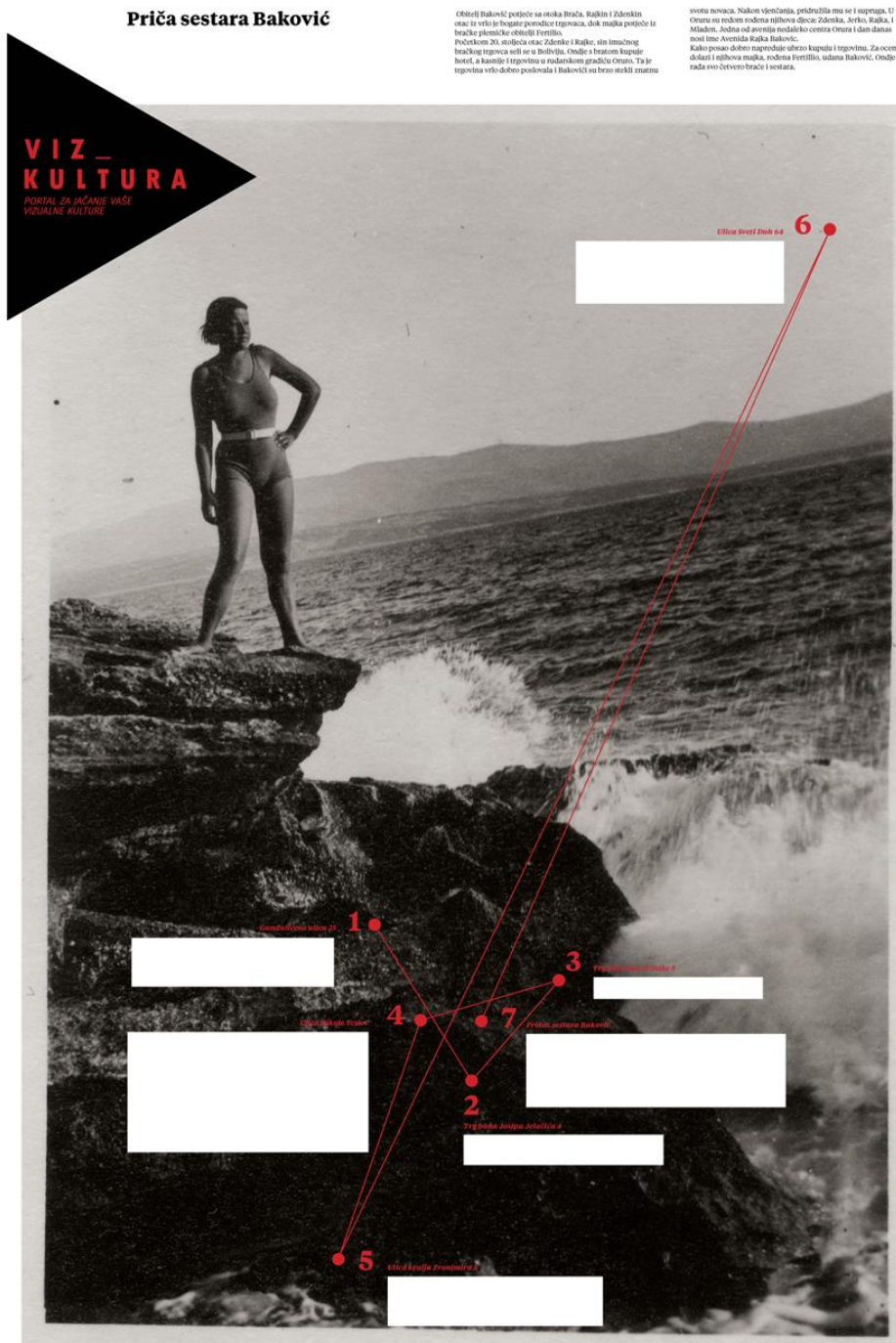
25. Igor Grubić, 366 Rituala Oslobođanja, 2008., izvor:

<http://www.irmielin.org/nothere/igor-grubic/>

26. Barbara Majnarić i Karla Paliska, *Priča sestara Baković*, 2014., izvor:

<https://vizkultura.hr/prica-sestara-bakovic/>

WWW.VIZKULTURA.HR

ARSKOPIJA
printano nemoguće

EUROPA

BARBARA MAJNARIĆ I KARLA PALISKA

Mapiranje spomenika: reprezentacija žena u javnom prostoru na primjeru socijalističke javne plastike

1. Karta 1., Prikaz spomen-popsrja prisutnih u javnom prostoru grada Zagreba

2. Karta 2., Prikaz uklonjenih spomen-popsrja iz javnog prostora grada Zagreba

ABSTRACT

This thesis is the result of a research on the issue of memorial sculpture from the period of socialism in the public space of the city of Zagreb. The paper includes the theoretical starting points of cultural memory and the politics of memory which influenced the reconstruction of the cultural landscape of Zagreb after the 1990s. The period of socialism saw the creation of a large number of monuments dedicated to the People's Liberation Struggle (NOB), which included memorial busts depicting women as political subjects. However, with the change in the political order, many monuments underwent historical revisions. The aim of the thesis is to present the phenomena of memory erasure on select examples of monuments from the city of Zagreb, as well as to consider possible strategies for establishing a dialogue with unwanted heritage.

Keywords: monument, memorial plastics, cultural memory, contemporary phenomena of memory erasure, public space, politics of memory